

САОПШТЕЊА

ЛIII–2021

САОПШТЕЊА LIII **COMMUNICATIONS LIII**
Излазе једанпут годишње Périodicité annuelle

Издавач **Publisher**
РЕПУБЛИЧКИ **INSTITUT POUR LA PROTECTION**
ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ **DES MONUMENTS HISTORIQUES DE**
СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ **LA RÉPUBLIQUE DE SERBIE**
БЕОГРАД **BELGRADE**
Радослава **Radoslava**
Грујића 11 **Grujića 11**

Lektura i korektura Lecture et correction des épreuves
Марина Спасојевић Marina Spasojević

Prevod Traduction
Верица Ристић Verica Ristić

Класификација Classification
Силва Феризовић Вујичић Silva Ferizović Vujičić

Ликовно-графичка орема Présentation graphique et artistique
Тоде Рапаић Tode Rapaic

Штампа Impression
BIROGRAF COMP **BIROGRAF COMP**
Београд Београд

Тираж Tirage
300 примерака 300 exemplaires

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

72

САОПШТЕЊА / Републички завод за заштиту споменика културе Београд = Communications / Institut pour la protection des monuments historiques de la République de Serbie Belgrad ; главни и одговорни уредник Дубравка Ђукановић. – Год. 25 (1993)– . – Београд : Републички завод за заштиту споменика културе, 1993– (Београд : Birograf Comp). – 30 cm

Годишње. – Текст на срп. и енгл. језику. – Је наставак: Саопштења – Републички завод за заштиту споменика културе СР Србије = ISSN 0409-008X ISSN 0354-4346 = Саопштења (Републички завод за заштиту споменика културе Београд)

COBISS.SR-ID 28630540

Иван Р. Бугарски*

Археолошки институт, Београд

Смиљана Д. Додић

Завичајни музеј Јагодина

Владан М. Здравковић

Београд

* ivan.bugarski@gmail.com

** Рекогносцирања су извршена у оквиру пројекта Завичајног музеја Јагодина Град Жујањевац и сисџемајско рекогносцирање области (ошћина Рековац), којег је одобрило и финансирао Министарство културе и информисање Републике Србије (уговор бр. 451-04-3138/2018-02 од 6. 6. 2018). Обиласци терена трајали су од 8. до 17. октобра 2018. године. Руководилац пројекта била је Смиљана Додић, а екипу су чинили Соња Перић (Завичајни музеј Јагодина), Иван Бугарски, Угљеша Војводић (Археолошки институт) и архитекта Владан Здравковић. Евидентирано је и картирано двадесетак познатих и новооткривених налазишта на подручју средњовековне жупе Левач, махом средњовековних и ново-вековних, која не представљају тему овог прилога.

¹ Бушетић 1903: 461.

Касноантичка и рановизантијска утврђења у левачком крају**

Апстракт: У раду се износе подаци о три утврђења која смо обишли 2018. године. Темељно су рекогносциране фортификације Жујањевац – Горњи град (Сибнички град), Превешћ – Град и Стјаро Село – Јеринин град. Износе се теренска зајажњања и дају се габаријни утврда, снимљени GPS-ом, као и нове архитектонске скице. Објављују се и прикуљени индикативни археолошки налази, као и поједини касноантички и рановизантијски предмети из збирке Завичајног музеја Јагодина. Да би се јасније истакао значај и коментаријисао просторни распоред утврда и да би се ипужила заокружена синџеза података о касноантичком и рановизантијском наслеђу левачког краја и непосредног јланинског залеђа, наши подаци се пореде са зајажњањима претходних пућописаца и истраживача. На тај начин је одбачено приписивање појединих локалитета касноантичком хоризонту; уз то се разрешавају и недоумице око именовања појединих утврда, јер се у литератури исте фортификације наводе под различитим топонимима.

Кључне речи: Левач, касноантички и рановизантијски период, утврђења, просторни распоред, археолошки и нумизмајички налази

Abstract: The paper presents the data concerning three fortifications we have visited in 2018. The fortifications of Županjevac – Gornji Grad (Sibnički Grad), Prevešt – Grad and Staro Selo – Jerinin Grad were thoroughly surveyed. Field observations are presented and the dimensions of the fortifications as recorded by the GPS, as well as new architectural drawings. Characteristic archaeological finds are also published, as well as some Late Roman and Early Byzantine objects from the collections of the Regional Museum of Jagodina. In order to emphasize their importance, to comment on the spatial layout of the fortifications and to provide a complete synthesis of the Late Roman and Early Byzantine heritage of the Levač region and its immediate mountainous hinterland, our data are compared with the observations by earlier travellers and researchers. In this way, the attribution of certain sites to the Late Roman period has been rejected; in addition, uncertainties about the names of different fortifications have also been resolved, as they had been listed in literature under different toponyms.

Key words: Levač, Late Roman and Early Byzantine period, fortifications, spatial layout, archaeological and numismatic finds

ГЕОГРАФСКИ УВОД И ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА

Област Левча заузима југоисточни део Шумадије. Географски, у питању је простор левкастог облика, који се са севера пружа од Доње Сабанте код Крагујевца и Јагодина до атара села Јасике и Богдања на Западној Морави. Стари Левач, како је овај простор називао Тодор Бушетић,¹ обухватао је Левачку котлину, смештену између Јухора и Гледићких планина, као и јужне обронке Црног врха. Геолошки и морфолошки, ова област је рашчлањена на старе родопске (Јухор и Црни врх) и простране

² Dolić, Kalenić, Lončarević, Hadži-Vuković 1981: 6; Здравковић 2014: 344.

³ Милићевић 1876: 180–181.

⁴ Мишковић 1885; Мишковић 1885а.

⁵ Kanitz 1892: 148–149; Каниц 1985: 624.

⁶ Бушетић 1903: 497–498. Обимна Бушетићева студија постоји и као наменски направљен препис, насловљен као *Хроника среза левачког* и погрешно приписан анонимном аутору из средине XX века, в. Радвановић 2006. Тај „извор“, дакле, ваља искључити из будућих расправа о левачком крају.

⁷ Дероко 1950: 116–117, 131, 133.

⁸ Гарашанин, Гарашанин 1951: 160.

⁹ Бошковић 1956.

¹⁰ Документација Завичајног музеја Јагодина; Ветнић 2010.

¹¹ Документација Завичајног музеја Јагодина; Брмболић 2003: 281, Т. I.

¹² Дрча 1989: 82–85. Пројекат су, под руководством Драгослава Срејовића, изводили стручњаци Завичајног музеја у Светозареву и Центра за археолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду, у сарадњи са Заводом за заштиту споменика културе у Крагујевцу.

¹³ Подаци из дневника *Rekognosciranje sliva Kaleničke reke i toka Lomničke reke 12–26. III 1990*, из документације Завичајног музеја Јагодина. Пројектом су руководили Милутин Гарашанин (САНУ) и Милорад Стојић (Завичајни музеј Светозарево), док је теренски дневник потписала Љиљана Ђуричић.

висове младих динарских, Гледићких планина, који избијају на Горњу Гружу на западу и горњи ток реке Лепенице на северу. Левач је испресецан малим водоносним токовима, од којих су најзначајнији Дуленка, Каленићка и Жупањевачка река што извиру на Гледићким планинама, и Бешњаја, која тече са Црног врха. Излаз из левачког „амфитеатра“ на исток, на Велику Мораву, чинили су благи доњи токови Белице и Лугомира, док је до Западне Мораве на југу водило више мањих речних долина.² У време касне антике област Левча била је укључена у територију пространог рударског дистрикта, некада познатог као *metalla Moesiae Superioris*.

Почеци изучавања старина у левачком крају сежу у последње деценије XIX века. Прве извештаје о остацима старих утврђења на простору омеђеном Јухором, Гледићким планинама и Црним врхом доноси Милан Милићевић 1876. године пишући „о остацима од старина“ у Јагодинском округу, укључујући и неке од *градова* који ће бити тема нашег прилога.³ У два прилога те старине помиње и Јован Мишковић,⁴ а више релевантних података у својој великој студији и потом књизи о Србији износи знаменити балкански путник Феликс Каниц.⁵ Затим, детаљне описе доноси сарадник Српске краљевске академије на антропогеографској серији о насељима српских земаља, учитељ Тодор Бушетић, који је почетком XX века писао о „знаменитостима и старинама“ у левачком крају и описао поједина тамошња утврђења.⁶

У послератном периоду попис средњовековних градова Александра Дерока наводи и утврђења у ширем левачком окружењу,⁷ а налазимо их и у списку налазишта који су на основу података из литературе и музејских збирки 1948. године саставили Милутин и Драга Гарашанин.⁸ Прва теренска истраживања касноантичких и рановизантијских утврђења у левачком крају спроведена су 1950. године у оквиру систематског рекогносцирања централне Србије у организацији Археолошког института, под руковођењем Ђурђа Бошковића. Том приликом локалитети су били технички скицирани, а у неким случајевима је прикупљен и обрађен покретни материјал.⁹

После 1965. године археолог Завичајног музеја у Светозареву Саво Ветнић и препаратор и документариста Илија Вукићевић спроводу учестала рекогносцирања у области Левча. Током обилазака терена прикупили су обиље керамичког материјала, али и примерке рановизантијског новца, који ће до данас остати кључни налази за датовање фортификација.¹⁰ У оквиру систематског рекогносцирања територије средњег Поморавља од 1978. до 1984. године, Милорад Стојић (тада такође запослен у Завичајном музеју) и Саво Ветнић убицирали су петнаест вишеслојних брдских утврђења, од којих су нека била технички снимљена.¹¹ Уследило је покретање пројекта *Српска средњовековна жупа Белица у VIII–XIV веку*, у оквиру кога су у кампањама од 1985. до 1988. године обављана археолошка ископавања на локалитету Старо Село – Јеринин град, током којих је сакупљен богат археолошки инвентар IV–VI века.¹²

Малобројни подаци прикупљени су и током рекогносцирања 1990. године у оквиру пројекта *Привредни, културни и друштвени развој Поморавља старијег гвозденог доба*.¹³ Осим

¹⁴ Брмболић 2003.

¹⁵ Нпр. Рашковић 2002; Рашковић 2009.

¹⁶ Документација Завичајног музеја Јагодина.

¹⁷ Ристић 2015.

¹⁸ Радисављевић 2019. Аутор не даје податке о пројектном оквиру рекогносцирања. Уп. Рашковић, Берић 2002: 147.

¹⁹ Радисављевић, Фостиков 2020: 23–25. Рекогносцирање је спроведено „у организацији Јухорско око из Својнова“; том приликом се обишло неколико налазишта различитог датовања на Јухору и у Подјухору.

²⁰ Рашковић, Грковић 2014: 321.

²¹ Назив налазишта изведен је из имена модерног села, које се развија око средишта средњовековне жупе – Доњег града у Жупањевцу, уп. Рашковић, Грковић 2014; Здравковић 2014. Реч је о сасвим посебним локалитетима, из различитих епоха, на основу чијих топонима би мање упућени читаоци могли да помисле да је реч о два дела истог налазишта: стога у загради дајемо и ређи, алтернативни топоним. Додатну забуну уноси цртица Александра Дерака, у чијем се попису под одредницом *Жупањевац* спомињу остаци чак три града, од којих је највећи „био на брду Стражевици, јужно од села (он је можда антички)“, в. Дерако 1950: 116–117. Можда је спомињање три града потекло од Бушетићевог описа Горњег града, уп. нап. 26, или пак из старијег топографског пописа, уп. Мишковић 1885: 48, али се у сваком случају чини да је Дерако заправо мислио на Горњи град, уп. нап. 132.

²² Оквирни габарит утврђења снимили смо GPS-ом, па су димензије прецизније од оних које се дају у старијој литератури: „највећа ширина око 120 корака и највећа дужина 160 корака“ – претворено у метре то је око 120 x 80 m, в. Каниц 1985: 624; уп. Здравковић 2014: 354, односно 250 x 80 m према Бушетићу 1903: 497; уп. Обрадовић 2004: 67–68; Лазаревић 2005: 108, који такође нису препознали извор податка – в. нап. 6.

²³ Каниц 1985: 624–625. Старији превод је другачији и логичнији: копањем на дубини од око 2 m био је нађен „дебео ливени зид“, уп. Гарашанин, Гарашанин 1951: 160. Претпостављамо да је реч о зиду заливеном малтером.

²⁴ Бушетић 1903: 497.

²⁵ Уп. Обрадовић 2004: 67–68; Лазаревић 2005: 108–109.

²⁶ Бушетић 1903: 497–498.

поменутих стручњака, изучавањем рановизантијских утврђења у средњем Поморављу, као и оних у ширем левачком окружењу, бавили су се Марин Брмболић¹⁴ и Душан Рашковић,¹⁵ а више теренских обилазака извели су Радован Петровић 2003. године¹⁶ и Александар Ристић.¹⁷ На овом месту треба споменути и скорашња рекогносцирања Градишта у Доњем Дубичу¹⁸ и Јерининог града између атара Секурича и Беочића.¹⁹

На крају кратког прегледа истраживања касноантичког и рановизантијског наслеђа можемо само да се сагласимо са констатацијом да су: „На жалост археолошка истраживања [...] углавном заобилазила налазишта у Левчу и наша знања о овим локалитетима углавном проистичу из категорије случајних налаза“,²⁰ уз допуну да су, у недостатку ископавања, вредни подаци прикупљани током стручних рекогносцирања. Ипак, захваљујући таквом степену истражености, и претходне синтезе захтевају извесне корекције, што ће сигурно у некој мери бити судбина и овог прилога. У наставку текста наше резултате поредимо са запажањима претходника и исходима скорашњих обилазака терена од стране других колега.

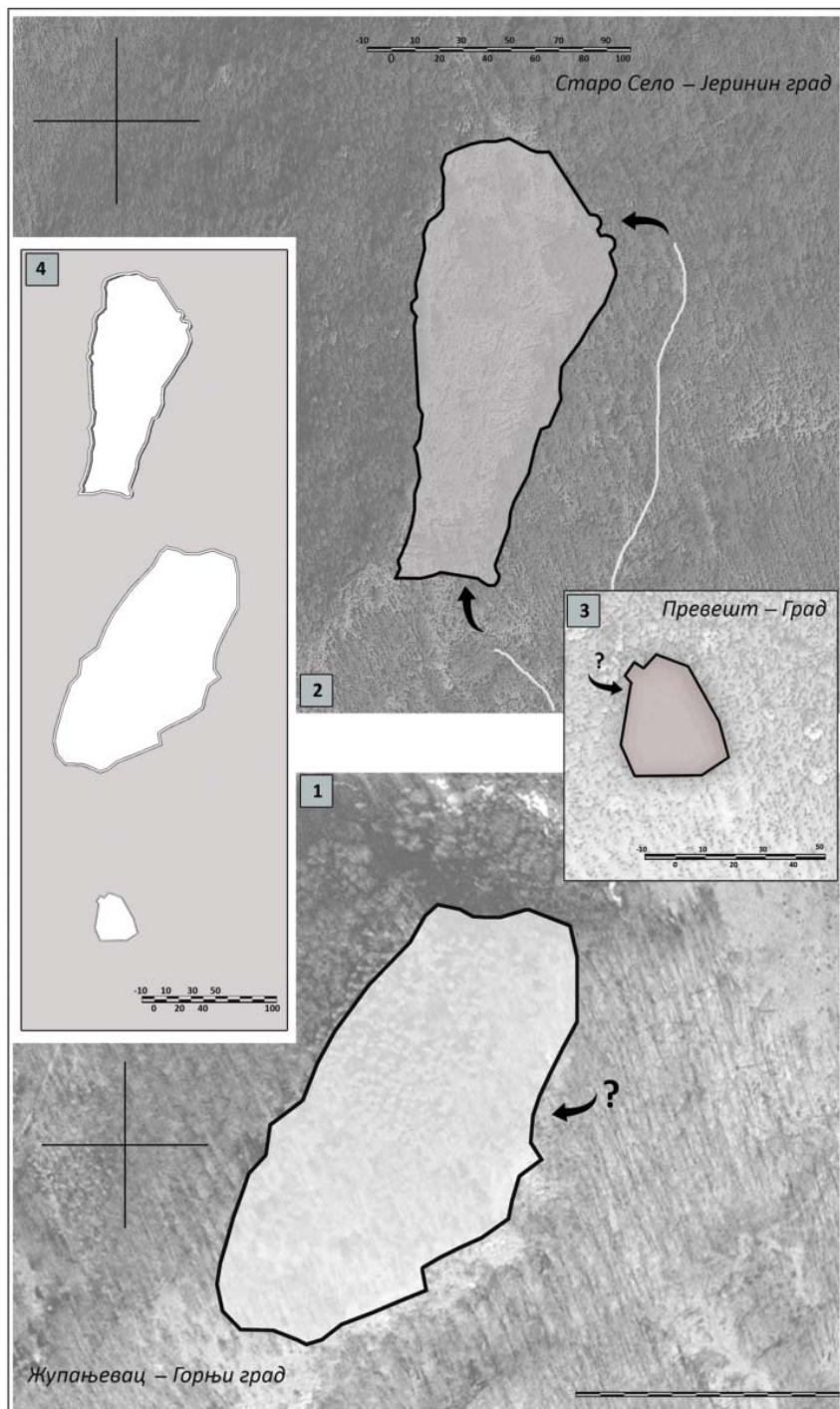
ЖУПАЊЕВАЦ – ГОРЊИ ГРАД (СИБНИЧКИ ГРАД)²¹

На врху брда Град (к. 818 m), које доминира над западним Поморављем и Левчом, југозападно од села Жупањевца, смештено је утврђење димензија око 190 m x 120 m, површине око 2,3 ha (сл. 1/1, 4; 8/10).²² Пре него што изложимо наше резултате, осврнућемо се на запажања претходних истраживача. Године 1888. Каниц је оставио следећи опис: „Овални бедем нашао сам толико разорен да сам једва некако утврдио његове размере [... в. нап. 22]. У високој гомили отпадака на јужној страни нашао сам античке кровне плоче, остатке урни, један новчић и, после дубљег копања, комад ливеног гвожђа дуг 2 метра.“²³ Бушетић је препознао темеље двеју цркава, али њихов опис није јасан: „Прва је облика правоугаоника, чија је једна страна 10, а друга 3 m. На тај се правоугаоник наставља круг, као олтар, чији је пречник 5 m. Код друге је куле једна страна дугачка 15, а широка 3 m, пречник је код круга 5 m. Куле су попођене циглом, која је 60 cm дугачка, 40 широка и 4 дебела.“²⁴ Тај опис је после преношен са извесним искривљењима,²⁵ а нама се чини да је Бушетић заправо све време писао о грађевинама за које је претпоставио да су цркве и које је у другом делу описа грешком или можда из стилских разлога одредио као *куле*. Важније од тога, аутор наводи да се на западу, 30 m испод Великог, налази Мали град, димензија 60 m x 20 m. Између њих је био дубок бунар.²⁶

Приликом стручног обиласка терена средином XX века уочено је да се у слабо сачуваном граду налазе „остаци мање црквице, подигнуте од ломљеног камена у малтеру који је данас готово потпуно истрошен. Извесни делови презиђивани су и усудо, вероватно од мештана који су црквицу и откопали.“ Уз то, наглашено је следеће: „По положају и по облику сва је вероватноћа да је град из Средњег века. Врло је сумњив податак Каница

1. Основе и ујоредни приказ величина (4) касноантичких и рановизантинских тврђава у левачком крају након GPS мерења 2018 (основа Google Maps, Google Earth Pro; цртежи В. Здравковић)

1. Ground plans and comparison of the sizes (4) of the Late Roman and Early Byzantine fortresses in the region of Levač after the GPS survey of 2018 (Google Maps, Google Earth Pro; drawings V. Zdravković)

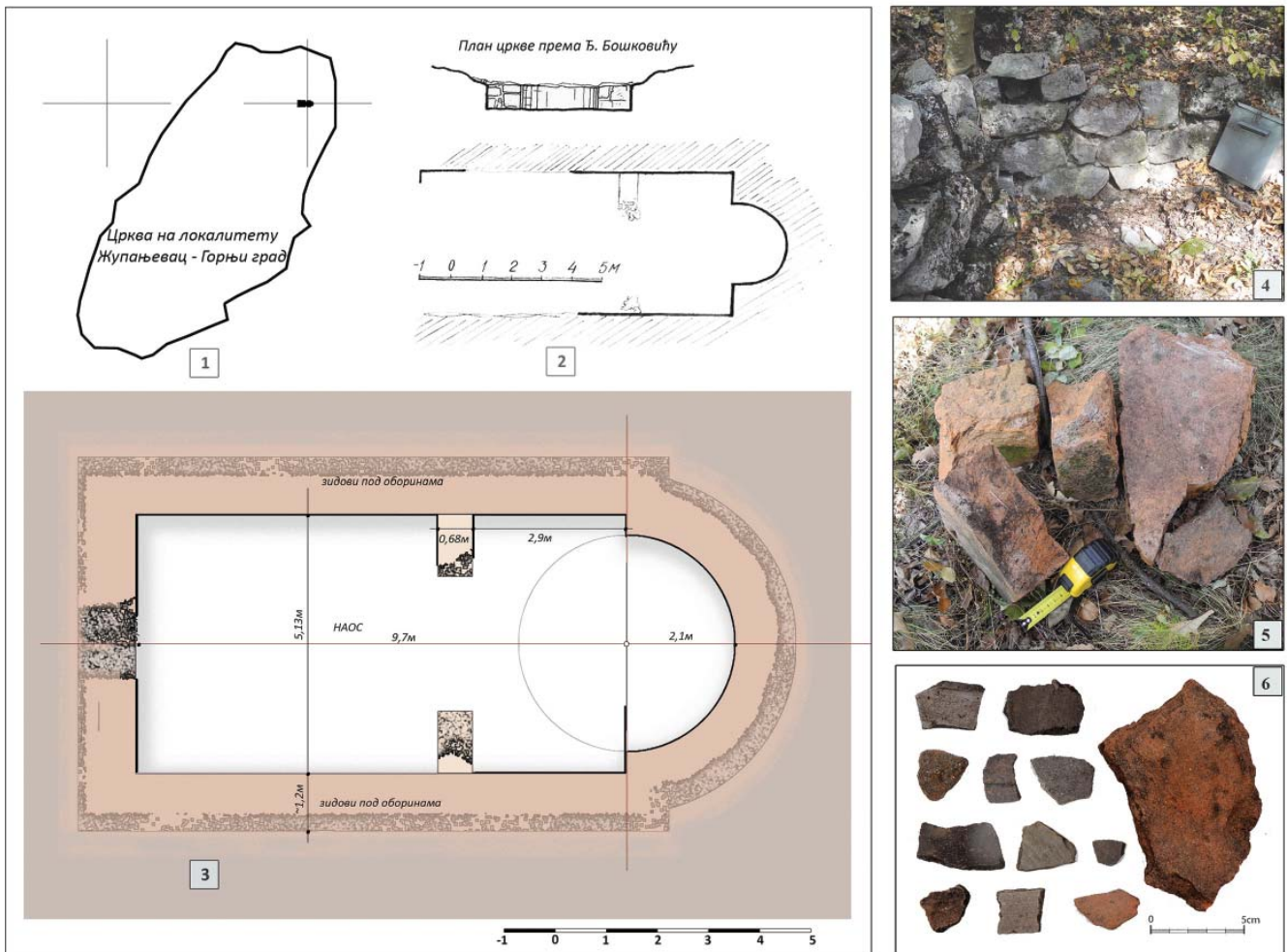

²⁷ Бошковић 1956: 171, сл. 174; 93, сл. 38, 40, 41. Иако није прецизније датована, и црква је обрађена међу средњовековним богомољама.

²⁸ *Rekognosciranje sliva Kaleničke reke i toka Lomničke reke 12–26. III 1990: 1–2.* Тодор Бушетић дао је нешто другачије димензије и опис пећине, в. Бушетић 1903: 497.

да је овде нашао античке плоче, урне и новац, а уколико их је и нашао, оне су могле бити донете са доњег града, као материјал приликом изградње ове тврђаве.²⁷ Локалитет је рекогносциран и 1990. године, а од резултата се вреди осврнути пре свега на оцену Сибничке пећине: „По облику се не ради о пећини већ о врло уском каналу, без платоа, смештеном изнад стрме литице, те је и по свом положају и по облику потпуно неподобан за станиште. Евентуално је могао послужити као склониште за 2–3 особе.“ Улаз је широк само 0,9 m, а висок 3 m.²⁸

Утврђење је приближно правоугаоног облика, оријентације североисток–југозапад. Дебљина бедема, зиданих од каме-

2. Жуњањевац – Горњи град. Позиција (1) и планови цркве према Бошковић 1956 (2) и В. Здравковићу (3); фотографије њеног садашњег стања (4), нађених опека (5) и уломака керамике (6) (фото 4, 5. И. Бугарски; 6. Документација Завичајног музеја Јагодина)

2. Županjevac – Gornji Grad. Location (1) and ground plans of the church after Bošković 1956 (2) and V. Zdravković (3); photographs of its present state (4), bricks (5) and pottery fragments (6) (photographs 4, 5. I. Bugarski; 6. Documentation of the Regional Museum of Jagodina)

на с везивом од кречног малтера, није прецизно измерена – у појединим деловима износи до 3 m. Тако масивна доња партија платна последица је заснивања над стрмом стеном. По свој прилици, у североисточном углу се налазила кула. Приликом нашег обиласка није установљена подела града на два дела и углавном се потврђује скица Ђурђа Бошковића. Унутар утврђења уочен је низ грађевина и доста мањих и већих рупа од рада „дивљих копача“. У североисточном делу утврде смештена је споменута једнобродна црква, такође зидана у малтеру, која и данас представља култно место. Укупна дужина цркве износи 11,8 m, а наоса 10,3 m. Ширина је 5,13 m, док дебљина зида наоса износи 1,2 m. Очуван је део унутрашњег лица зида брода. Каниц није споменуо овај храм, али га је Бошковић доста прецизно скицирао (сл. 2/1–4). Без ископавања не можемо са сигурношћу да тврдимо да ли је реч о цркви из VI века или познијој – средњовековној или нововековној – или пак о храму насталом на темељима рановизантијског. Постојећа

²⁹ Бошковић 1956: 93; 171; *Rekognosciranje sliva Kaleničke reke i toka Lomničke reke 12–26. III 1990: 2–3.*

³⁰ Јеремић 2006.

³¹ Здравковић 2014: 354.

³² Захваљујемо Весни Бикић из Археолошког института на помоћи при прецизнијем датовању уломака грнчарије.

³³ Завичајни музеј Јагодина, инв. бр. 50_1979; Додић, Грбовић 2009: кат. бр. 99.

³⁴ Захваљујемо Вујадину Иванишевићу из Археолошког института на провери читања новца.

³⁵ Рашковић 2011: 177, нап. 30, Т. VII/1. Новац се више не налази у власништву породице Илић, а овде приложена слика представља обрађен исечак снимка сачуване фотографије у дому Илића.

³⁶ Рашковић, Грковић 2014: 325, Т. 4, 5/3; уп. Бошковић 1956: 93. Ингот није могуће прецизније датовати.

оцена да је реч о средњовековној богомољи не може да се прихвати без резерве, јер је тако датована и читава утврда, изгледа без увида у покретни материјал.²⁹

По казивању старијег мештанина Миладина Стевановића, у близини цркве стајали су ступци зидани у камену и опеци. Како се дало разумети, то су можда били контрафори уз бедем, али не можемо да закључимо да ли су били грађени у техници *opus mixtum* или пак од секундарно употребљеног грађевинског материјала. Били су правоугаоног облика, ширине око 1 m, а стајали су на размаку 3–4 m. Исти извор потврдио је наводе о постојању бунара у тврђави и навео да је био затрпан средином XX века. Испод бедема, са спољне стране, налази се Сибничка пећина, а уочен је и канал, дубине скоро 1 m, који је вероватно изводио воду из неког од хидротехничких објеката унутар утврђења – цистерне или бунара.

Током нашег рекогносцирања нађени су малобројни уломци касноантичке керамике, као и комади касноантичке опеке финије фактуре, дебљине 7 cm, и цреп (сл. 2/5). Када је реч о опекама, ваља прокоментарисати навод о подним опекама великог формата, прилично неуобичајеног у касноантичком периоду. У рановизантијско доба прављени су различити формати. У Царичином граду се јављају опеке дебљине од 3,5 до 7 cm,³⁰ међутим, формат 60 x 40 x 4 cm доста је ређи. Одговара античком формату лидиона или варијанти пентадирона, који би овде био употребљен као сполија.³¹ Важно је нагласити да се тај формат користио за конструкцију лукова – ако није био у секундарној употреби, у ком случају је могао бити донесен и са неког другог локалитета. Такав налаз је могао да потиче од неке обршене конструкције, али свакако није реч о изворној подној плочи.

Из жупањевачког Горњег града за сада нема налаза који би се јасно датовали пре касне антике. Међу фрагментима керамике које смо прикупили има и црепуља, док би се уломци посуђа са витла, пре свега сиво печени, могли оквирно датовати у IV век (сл. 2/6).³² Уз то, у Завичајном музеју у Јагодини чува се фолис цара Анастасија са локације Жупањевац – Дубоки поток,³³ који припада врсти МIВE 27: 512–517 (сл. 3/1).³⁴ Имали смо прилику да видимо и фотографију тремисиса цара Тиберија, који је раније у више наврата публиковао Душан Рашковић.³⁵ Новац се опредељује као МIВ 9b: 578–582 (сл. 3/2). Тај налаз, као и масиван гвоздени ингот, „погача“ претходно датована у време средњег века, потиче са падине подно града. Међу случајним налазима рановизантијског периода даје се и бронзана матрица, која донекле наликује на германске израђевине Сеобе народа, али њу не прате никакви подаци, док се они о златнику могу узети као сасвим поуздани. Сем ингота, средњем веку се приписује још предмета из Сибничког града.³⁶

У сагледавању значаја Горњег града од велике важности је опаска првог истраживача „да заједно с поменутиим утврђењима код Сугубине, Чепина и других, чини безбедним пут који је преко источних обронака Татарне повезивао јужне руднике на Копаонику са северним коповима на Руднику; део трасе тога

3. Налази новца из Жуџањевца (1–2), Превешћа (3–4) и Секурича (5) (фото 1, 3–5. Документација Завичајног музеја Јагодина; 2. И. Бугарски)

3. Coin finds from Županjevac (1–2), Prevešt (3–4) and Sekurič (5) (photographs 1, 3–5. Documentation of the Regional Museum of Jagodina; 2. I. Bugarški)

³⁷ Каниц 1985: 625. Татарна је назив одсечка Гледићких планина који се спушта до Мораве.

³⁸ Е6 Чукојевац (KR-II-2-E06). Пут којим се данас прилази Горњем граду, који води од села Жупањевца преко топонима Царине ка Великој Стражевици, није уцртан у ту карту, што вероватно значи да је пробијен или обновљен касније, у XX веку, уп. Здравковић 2014: 348.

³⁹ Мишковић 1885: 48: „... леп извор пијаће воде (Зговор вода)“; уп. Бушетић 1903: 464.

⁴⁰ Називао се и Грчки, Бушетић 1903: 497, и Јеринин град у Превешћу, Брмболић 2003: 288; Vulić 2013: cat. no. 85.

⁴¹ Kanitz 1892: 148; уп. Гарашанин, Гарашанин 1951: 160.

⁴² Милићевић 1876: 180.

⁴³ Бушетић 1903: 497.

⁴⁴ Бошковић 1956: 95, сл. 43.

⁴⁵ Брмболић 2003: 288, нап. 19.

пута види се и данас јасно код Дулена.³⁷ Положај Горњег града био је исходиште „рековачког“ путног правца, који је у оси север–југ пратио источно подножје гледићког масива, а који је забележен на Генералштабној карти из 1894. године.³⁸ Од ресурса које је користило становништво утврђења треба спомнути и извор Говор вода подно сибничког брда Град, за коју се и данас верује да је лековита.³⁹

ПРЕВЕШТ – ГРАД⁴⁰

Утврђење је смештено на брду у близини истоименог села, преко Каленићке реке. Још је Каниц сматрао да је Превешт – Град (сл. 8/14) био кастел,⁴¹ док Милан Милићевић наводи да се ту „находе разни новци, рбаци од посуђа, а налажене су и читаве трубе увијена сукна, које је поцрнело, па се распада као паучина.“⁴² Према писању Тодора Бушетића, разорени град имао је облик круга и био је зидан од речног камена.⁴³ Ђурђе Бошковић и сарадници су утврду крај Превешћа без одређених коментара описали међу средњовековним градовима.⁴⁴ Утврђење, које у локалној традицији носи и назив Јеринин град, обилазили су и стручњаци Завичајног музеја Јагодина, што је оставило трага у краћем опису Марина Брмболића, који у главним цртама одговара нешто опширнијем осврту који следи. До тада је постало јасно да је у питању касноантичка утврда, подигнута или обновљена у VI веку.⁴⁵ У атару Превешћа,

1

2

3

4

4. Превешћ – Град. Сликање локалитетима (1–2), бедема (3) и керамички налази (4) (фото 1–3. И. Бугарски; 4. Документација Завичајног музеја Јагодина)

4. Prevešt – Grad. State of the site (1–2), ramparts (3) and pottery finds (4) (photographs 1–3. I. Bugarski; 4. Documentation of the Regional Museum of Jagodina)

⁴⁶ Реч је о секирама од бронзе и камена. Међу тим предметима је и један ливен у бронзи, вероватно из позног средњег или новог века, уп. Рашковић, Грковић 2014: 321, нап. 11, Т. 3/2. Напоследку Рашковић 2021: 282–283 тај налаз датује у време раног средњег века. Сећамо се љубазности покојног г. Милосављевића, пензионисаног учитеља из Превешћа, који нам је показао предмете из своје збирке.

на обронцима Гледићких планина над долином Каленићке реке, до пре неколико деценија налазило се слатководно језеро (данас је то тресетиште).

Град заузима брдо купастог облика и изразито стрмих падина, које се пружају од североистока ка југозападу, док су приступачније само са запада, из правца засеока Гушевац. Конфигурација терена наговештава постојање праисторијске градине, на шта упућују и налази из приватне колекције Миладина Милосављевића,⁴⁶ али и поједини уломци грнчарије коју смо прикупили. Када је реч о античкој фортификацији, по

⁴⁷ Завичајни музеј Јагодина, инв. бр. 1443–1446.

⁴⁸ Завичајни музеј Јагодина, инв. бр. 50_1984, 1990; Додић, Грбовић 2009: кат. бр. 104–105, 110.

⁴⁹ Здравковић 2014: 347; уп. Петковић, Тапавички-Илић 2020.

⁵⁰ Око именовања овог утврђења има највише забуне, што би могло да створи погрешан утисак о томе да на врло малом простору има више налазишта која се називају Јеринин град. Води се под чак три насеља – од којих се једно име јавља у два облика – и сваки пут погрешно. Налазиште по савременом катастру припада атару Старог Села. Међутим, први истраживачи га смештају у Доњу Сугубину, в. Каниц 1985: 620; Милићевић 1876: 181, односно „између Велике Сугубине, Белице и села Мишевића“, в. Бушетић 1903: 498. Дероко 1950: 131 утврђење везује за Мишевиће, као и Бошковић и сарадници, в. Бошковић 1956: 87–88, Vetnić 1983: 140, Брмболић 2003: 288; Bulić 2013: cat. no. 84, а Милутин и Драга Гарашанин прате Каницово писање и дају одредницу „... Велика (Доња) Сугубина“, в. Гарашанин, Гарашанин 1951: 160. Ако се изузму Каницов опис локације и одређење „Срез белички – Светозарево“ – Бошковић 1956: 87, Белица се спомиње тек у извештају Слободана Дрче из 1989. године, в. Дрча 1989. Помен Белице уз Јеринин град је, дакле, новијег датума и по свој прилици је настао неправилним преузимањем назива пројекта *Српска средњовековна жупа Белица у VIII–XIV веку* (в. нап. 12). Ипак, утврђење је одлуком СО Светозарево бр. 011-70/85-01 од 27. 6. 1985. године управо под том катастарском одредницом утврђено за непокретно културно добро – археолошко налазиште.

⁵¹ Каниц 1985: 620. По скоријем топографском премеру висина је 451 m, в. Дрча 1989: 82, а по савременом 460 m.

⁵² Бушетић 1903: 498.

свој прилици, једини прилазни пут утврђењу био је уређен са северозападне стране, на којој је била ојачана правоугаоном кулом. Утврђење је, угрубо, овалног облика и прилагођено топографији, како је приказано на скици Турђа Бошковића. Димензије у бедемима износе 50 m x 30 m, што затвара површину од 0,15 ha, док је врх утврде на к. 555 m (сл. 1/3, 4). Чини се да је Град био опасан ровом са запада и северозапада, док га је једна тераса настала земљаним радовима обавила са источне стране (сл. 4/1), завршавајући се подно тврђаве мањим кружним платоом, који је такође могао бити опасан бедемом.

Бедери су зидани од уредно сложеног камена везаног кречним малтером. Њихова ширина могла је да се измери на западној деоници, где износи 1,60 m (сл. 4/2–3). По казивању мештана, капија са стране установљеног пута била је сачувана пре разорног деловања „дивљих копача“, чије се јаме јасно уочавају са обе стране бедема и по целој унутрашњости утврде, у којој има недефинисаних трагова објеката. Током наших рекогносцирања нађено је десетак уломака опеке ширине 5,5–6 cm, као и тања тегула, уз неколико фрагмената лепа. На неким комадима опеке види се малтерни премаз, што би могло да упућује на технику зидања *opus mixtum*. Прикупили смо и нешто касноантичког стакла, керамике и комаде згуре. Керамички налази углавном би припадали VI веку, исто као и они одраније смештени у Завичајном музеју Јагодина (сл. 4/4),⁴⁷ што се потврђује временом ковања бронзаног новца који је био поклоњен истој кући.⁴⁸ Реч је о фолисима царева Јустинијана I и Јустина II, који припадају врстама MIBE 95a: 550/1, односно MIB 50b (2): 575/6 (сл. 3/3–4).

Ка утврђењу у Превешту водио је путни правац од Велике Мораве, узводно преко Жупањевачке реке и дуж северозападних страна Јухора. Та спона била је нарочито жива пре навале Хуна, док је у пуној мери функционисао велики сабирни центар Хореум Марги.⁴⁹

СТАРО СЕЛО – ЈЕРИНИН ГРАД⁵⁰

Северно од Жупањевца и Превешта, у блиском западном планинском залеђу Левча, на брду изнад Старог Села и на саставу Градске реке и Бешњаје, која 2 km низводно од села Доњи Мишевићи мења име у реку Белицу, смештено је касноантичко утврђење Јеринин град (сл. 8/7). Крај пута (за Сугубинско поље?), „који су, како показује један бронзани гладијатор нађен у близини, употребљавали још Римљани,“ Каниц се кроз густу шуму попео „на чуку високу 492 m, на којој стоји ’Јеринин град’ с античким остацима.“⁵¹ Бушетић бележи да је град правоугаоног облика, „зидан каменом из околине и речним“⁵² док наредне податке, знатно садржајније, оставља Бошковићев сарадник Емил Чершков. Град, приступачан само са југоистока, старим путем из Левча за Гружу, смештен је на врху брда стрмих падина. Ту су, на заравњеном платоу, који „изгледа каткад и као вештачка творевина“, сачувани остаци јужног бедемског

5. *Старо Село – Јеринин град.* Скица (1) и фотографија (2) са ископавања у рејону јужног бедема (Документација Завичајног музеја Јагодина) и фотографије садашњег стања (3), куле уз јужни улаз (4) и бедема (5–6) (фото И. Бугарски)

5. *Staro Selo – Jerinin Grad.* Plan (1) and photograph (2) from the excavations in the area of the southern rampart (Documentation of the Regional Museum of Jagodina) and photographs of its present state (3), of the tower adjacent to the southern entrance (4) and ramparts (5–6) (photographs I. Bugarski)

1

2

3

4

5

6

⁵³ Бошковић 1956: 87–88, сл. 29.

⁵⁴ Дрча 1989; в. нап. 12.

платна утврде угрубо правоугаоне основе, док је на северном бедуму можда стајала кула. Бедем је имао лица од притесаног камена и трпанац од малтера и крупног шљунка. „У материјалу са срушених зидова“ налазе се опеке дебљине 4 cm, а спомињу се и античке тегуле и обиље керамичког материјала, на основу којег је претпостављено да је „несумњиво средњевековни град, настао на темељима старијег римског града, који је стајао на овом доминантном врху и који је и раније бранио комуникацију која је везивала плодне области Поморавља и Левча са Гужом.“ Наглашено је да око 50 m испод града постоји извор.⁵³

Утврђење је остало добро сачувано до средине осамдесетих година прошлог века, када су вршена ископавања. Објављен је само извештај из 1987. године,⁵⁴ који доноси описе фортификације. Јеринином граду, по свој прилици насталом на гвозденодопској градини, приступало се са југоистока, док су остале стране биле заштићене скоро окомитим литицама. Утврда има правоугаону основу, оријентисана је у правцу север–југ и

⁵⁵ Завичајни музеј Јагодина, инв. бр. 16325. Мали пречник цеви упућује на локално развођење.

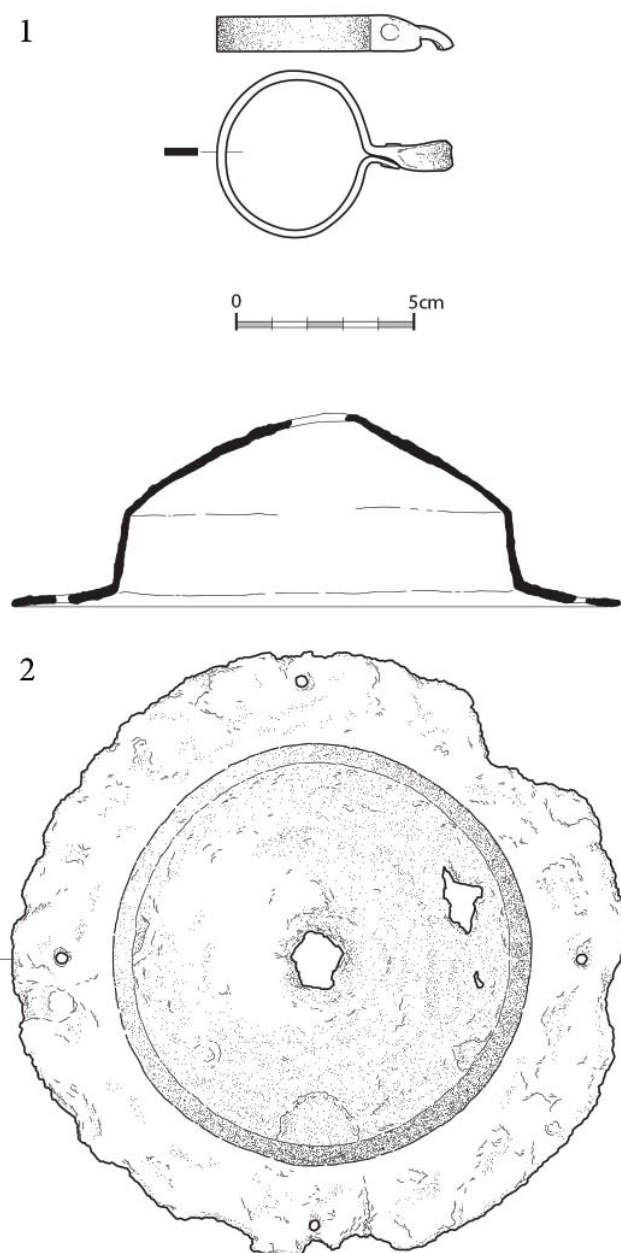
⁵⁶ Дрча 1989: 82–85, план 1, сл. 1.

⁵⁷ Милинковић 2015: 147.

захвата површину од 1 ha. Иако је прикупљено десетак уломака керамичких цеви, пречника 8 cm,⁵⁵ уз веће комаде хидростатичког малтера, није разрешено питање водоснабдевања. При југозападном углу бедем је био очуван до 3 m висине, а јужно платно је откривено у целости, у дужини од 40 m. Бедем је ширине 1,1 m. Као допуна претходном опису стоји да су лица била зидана од крупнијег камена у неправилном слогу, те да у трпанцу има и опека дебљине 5 cm, док се сада претпоставља да је кружна или потковичаста кула била уз источни бедем. Уз јужни бедем био је ископан „сплет зидова“ (сл. 5/1–2). Иако објекти нису описани, наглашено је да су на основу покретних налаза установљена „три реална културна слоја [...] и две јасно издвојене грађевинске фазе.“ Старијој фази припадају зидови од ситнијег камена с малтером, засновани на живој стени, с либажом од опека на угловима. На основу керамичких налаза, али и фреско-малтера, тај хоризонт је датован у време IV и прве половине V века. Остали зидови били су везани блатом. Стратиграфски им одговара слој с највише налаза, који се, пре свега путем карактеристичне лучне фибуле, датирају у VI век. У том слоју је у интензивној паљевини између два зида регистровано пуно прозорског стакла. Најмлађи налази припадају средњем веку.⁵⁶

Према нашем мерењу, периметар бедема износи 475 m и заузима 0,98 ha (сл. 1/2, 4). Локалитету се данас приступа са југозапада, са ливаде којом се завршава проходан земљани пут, који се одваја од асфалтног пута између Јагодине и Крагујевца. Други прилаз је са истока, из правца Белице. Од реке води директно у утврђење, пролазећи између, како се чини, две полукружне куле: јасно је да се савремени шумски пут поклапа са оригиналним прилазом, што је установљено и на Градини на Јелици.⁵⁷ Јужни улаз, уз који се примећују и депоније наслаганог камена са ископавања, такође је био обезбеђен изградњом полукружне куле (сл. 5/4). Даље на запад, још увек се види низ призиданих просторија дуж унутрашњег лица бедема (сл. 5/3), од којих би она на прелому бедема ка северу могла да се издвоји као независна јединица. На тој осетљивој тачки спољно лице бедема је вероватно било осигурано масивним угаоним контрафором, јер се од ње дуж целог западног периметра уочава стрми пад терена (сл. 5/5). Спој јужног и западног бедема утемељен је на живој стени, где дебљина бедема досеже 1,75 m. На западној траси уочене су две (?) полукружне куле, тако да их је на утврђењу укупно било најмање четири или пет. На два измерена места, на источном и јужном беду, дебљина зида износи 1,1–1,2 m. Важно је приметити да касноантичке опеке, дебљине 4–5 cm, носе малтерни премаз, што би опет могло да упути на грађевинску технику *opus mixtum*.

И у јужном и у источном беду уочавају се рупе које су оставили „дивљи копачи“, каквих има доста и у унутрашњости утврђења (сл. 5/6). Средишњи плато је јако издигнут у односу на очувану висину бедема. У унутрашњости тврђаве на снимку *Google Earth* уочава се зона растиња другачије боје, али евентуално постојање неке веће грађевине на том месту није

6. Старо Село – Јеринин град. Део њолијелеја (1), умбо шитиша (2) (цртежи А. Суботић), уломци касноантичког стакла (3) и њолуфабрикаци њо рогова јелена (4) (фото Документација Завичајног музеја Јагодина)

6. Staro Selo – Jerinin Grad. Part of a chandelier (1), shield boss (2) (drawings A. Subotić), fragments of Late Roman glass (3) semi-finished products of antler (4) (photographs Documentation of the Regional Museum of Jagodina)

⁵⁸ Завичајни музеј Јагодина, инв. бр. 17617, 17656.

⁵⁹ Rubright 1973: 65–71.

потврђено на терену. Уз северни беед, споља, налази се омања заравњена тераса, али на њој нису препознати трагови насељавања или грађевинских радова. Током нашег обиласка терена прикупљен је извееан број уломака касноантичке керамике и питоса, неколико металних предмета и коштана оплата.

Речитији су налази са ископавања. Старију фазу представљају два жишка локалних варијанти типа IV столећа:⁵⁸ глеђосана лампа сферичног облика и ненаглашеног кљуна одговара типу XXII из Сирмијума.⁵⁹ Међу налазима хоризонта VI века истиче се део полијелеја. Направљен је савијањем бронзане траке четвртастог пресека у раскуцану кружницу

⁶⁰ Завичајни музеј Јагодина, инв. бр. 17262.

⁶¹ Уп. Милинковић 2011.

⁶² Завичајни музеј Јагодина, инв. бр. 17231.

⁶³ Рашковић, Тошић 2009: 76, сл. 7.

⁶⁴ Дрча 1989: 85.

⁶⁵ Захваљујемо Соњи Јовановић из Археолошког института на помоћи при прецизнијем одређењу и датовању стаклених уломака.

⁶⁶ Уп. Antonaras 2019: 69, cat. no. 10.

⁶⁷ Уп. Antonaras 2019: 67, cat. no. 6.

⁶⁸ Уп. Antonaras 2019: 66, 69, cat. nos 5, 12.

⁶⁹ Захваљујемо Немањи Марковићу из Археолошког института на коментару ове групе налаза.

⁷⁰ Marković, Stamenković 2016.

⁷¹ Завичајни музеј Јагодина, инв. бр. 17249, 17652; 17636.

⁷² Нпр. Bavant, Ivanišević 2019: 246–252, cat. nos 1916–1952, Pl. LVI.

⁷³ Kovancaliev 2016; уп. Јермић 2020.

⁷⁴ Завичајни музеј Јагодина, инв. бр. 16376, 17650.

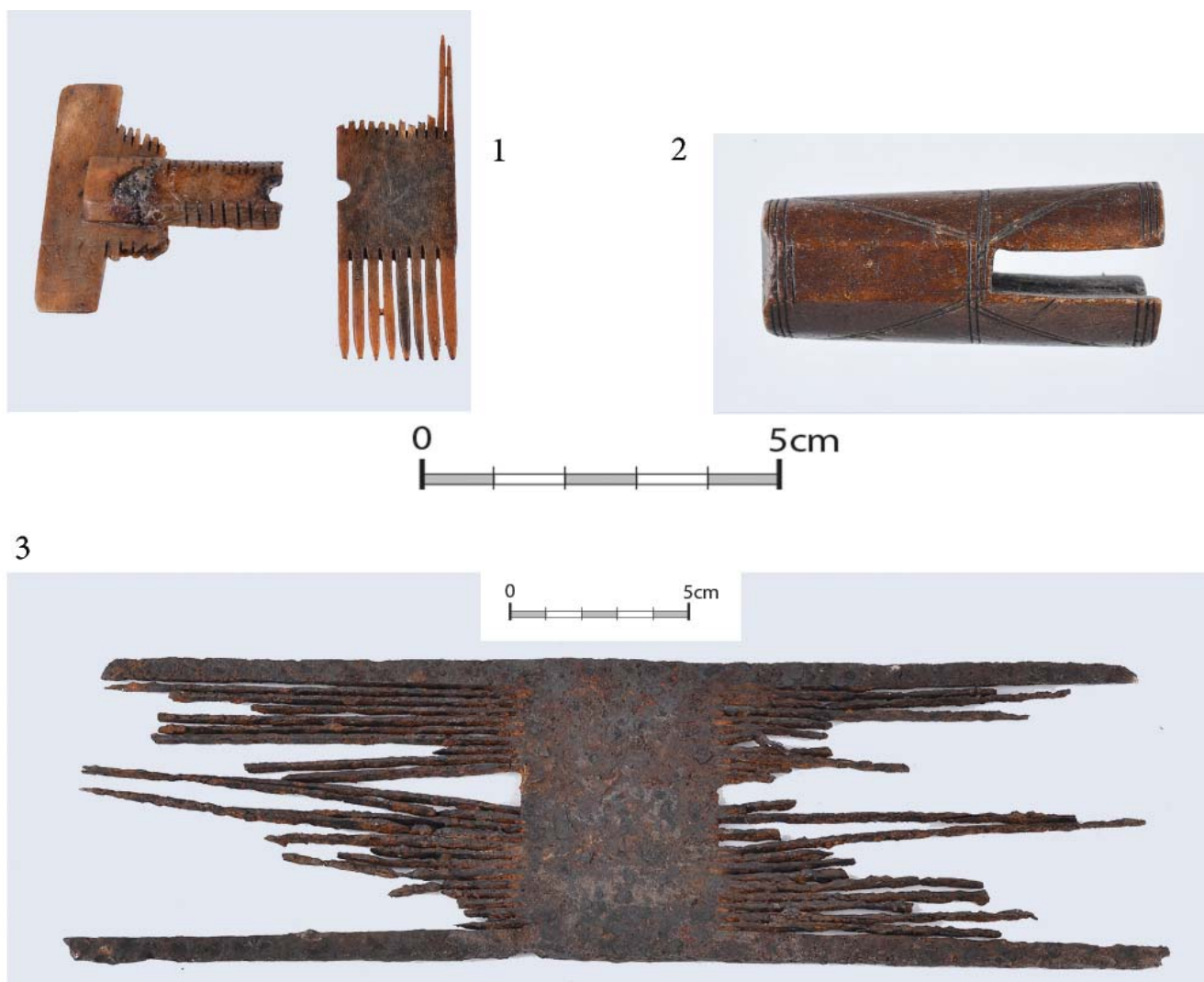
⁷⁵ Завичајни музеј Јагодина, инв. бр. 17232.

⁷⁶ Милинковић 2017: кат. бр. 333.

пречника 4,7 cm, чији је крај заковицом спојен са фрагментованим држачем (сл. 6/1).⁶⁰ Према аналогијама, држач је био причвршћен за обруч полијелеја. Свега је неколико сличних полијелеја нађено на овом простору, а наш носач лампе типолошки сасвим одговара налазу из околине Пирота и полијелеју II са Градине на Јелици. Не може се рећи да ли је изворно осветљавао профани или сакрални објекат.⁶¹ Најзначајнији комад наоружања представља исковани гвоздени умбо, пречника 17 cm, чији се централни део цилиндрично издиже из оквира и завршава у виду калоте (сл. 6/2).⁶² Појава умба и других делова штита није ретка на рановизантиским налазиштима. Без потребе да наводимо сразмерно бројне налазе, споменућемо само типолошки и територијално најближи примерак – умбо са Градишта у Доњем Дубичу.⁶³

Иако је написано да су међу предметима нађеним током ископавања најмалобројнији они од стакла и кости,⁶⁴ управо тај материјал, који се чува у јагодинском музеју, пружа потврду предложеног датовања и увиде у битне аспекте живота на локалитету. Стаклени уломци могу оквирно да се одреде у време IV–V века (сл. 6/3).⁶⁵ Међу 13 изабраних фрагмената препознају се делови чаша, боце или крчага, зделе (?) и део наруквике. Уломци су израђени од стакла жућкастих и зеленкастих нијанси, као и безбојног. Чаше су коничног (?), благо извијеног, равно засеченог обода,⁶⁶ уз фрагмент хемисферичне чаше или зделе од жућкастог стакла, такође благо извијеног и равно засеченог обода.⁶⁷ Такве форме чине типичну касноантичку продукцију, од друге половине III до краја V века. Један уломак трбуха украшен је бобицом тамноплавог стакла.⁶⁸ Део безбојне посуде са ивицом обода од тамноплавог стакла може се датовати нешто касније, у VI век.

Нарочито важну групу налаза чине полуфабрикати од рогова јелена (*Cervus elaphus*) и неискоришћени делови сировине – радионички отпад (сл. 6/4).⁶⁹ На први поглед уочавају се две основне технике обраде. Већина налаза има попречне трагове тестерисања, док је један обрађен техником засецања и тесања. Поред једног шила, шест приказаних предмета припада радионичком отпаду. Међу њима је и база рога који је отпао са животиње у природном циклусу; макар он не потиче од уловљене животиње, већ је покупљен из природе. На основу веома сличних налаза, детаљно је описана радионичка продукција у Царичином граду, која се путем налаза новца датује у време Јустинијанове власти. Међу полуфабрикатима и одбаченим деловима сировине ту су нађени и готови предмети,⁷⁰ баш као и у Јеринином граду у Старом Селу. То се, пре свега, односи на типичне двореле чешљеве из VI века и цилиндричне делове ткачких разбоја (сл. 7/1–2).⁷¹ Паралеле одговарајућим чешљевима су изузетно бројне,⁷² док групу најбоље објашњених предмета за ткање чине они из Стобија. Такви налази се често срећу у контекстима уз пршљенке,⁷³ а у Јеринином граду такође има пршљенака од рожине.⁷⁴ О припреми предива речито сведочи и налаз вуновлачарског дворедог гребена (сл. 7/3).⁷⁵ Одговарајући предмет нађен је на Градини на Јелици.⁷⁶

7. Старо Село – Јеринин град. Двореди чешљеви (1),
предмети за ткање (2) и гребено (3)
(фото Документација Завичајног музеја Јагодина)

7. Staro Selo – Jerinin Grad. Double-sided combs (1),
heddle holder (2) and iron wool comb (3) (photographs
Documentation of the Regional Museum of Jagodina)

⁷⁷ Дрча 1989: 85.

⁷⁸ Милићевић 1876: 181; уп. нап.
37, 53.

⁷⁹ Здравковић 2014: 347.

Слободан Дрча је претпоставио да је Јеринин град у Старом Селу од IV до VI века служио као рефугијум. Бројност налаза, установљена радионичка активност, појава цеви за воду, налази штита, полијелеја, фреско-малтера и прозорског стакла оповргавају овакво виђење. Није утемељена ни друга ауторова претпоставка да је утврда штитила експлоатацију кварца.⁷⁷ Како смо видели, Каниц овај положај сагледава као једну у низу фортификација које су штитиле рударске комуникације, док Милићевић и потом Бошковић и сарадници њено подизање посматрају у сврси одбране пута који је водио из Поморавља на запад.⁷⁸ У питању је „шумадијски“ пут, угрубо у оси запад–исток, који је кроз средишњи део те области водио ка римским рудницама на планинама Руднику и Космају. Пут се од Јерининог града у Старом Селу вероватно делио на удобнију трасу дуж корита Ждраљице ка Лепеници и тегобнију пречицу преко Црног врха.⁷⁹

⁸⁰ Додић 2013.⁸¹ Бугарски 2020: 93–96, рис. 3, 6.⁸² Указано је да се у литератури овај топоним каткад грешком наводи као Градац, уп. Радисављевић 2019: нап. 4, а среће се и одредница Град, уп. Вукашиновић, Милисављевић 2014: 35.⁸³ Рашковић, Берић 2002: 147.⁸⁴ Рашковић 2013.⁸⁵ Рашковић, Тошић 2009: 76, сл. 4/4–7, 5/1–5, 6/1, 7; Радисављевић 2019: 345–348, сл. 6–14.

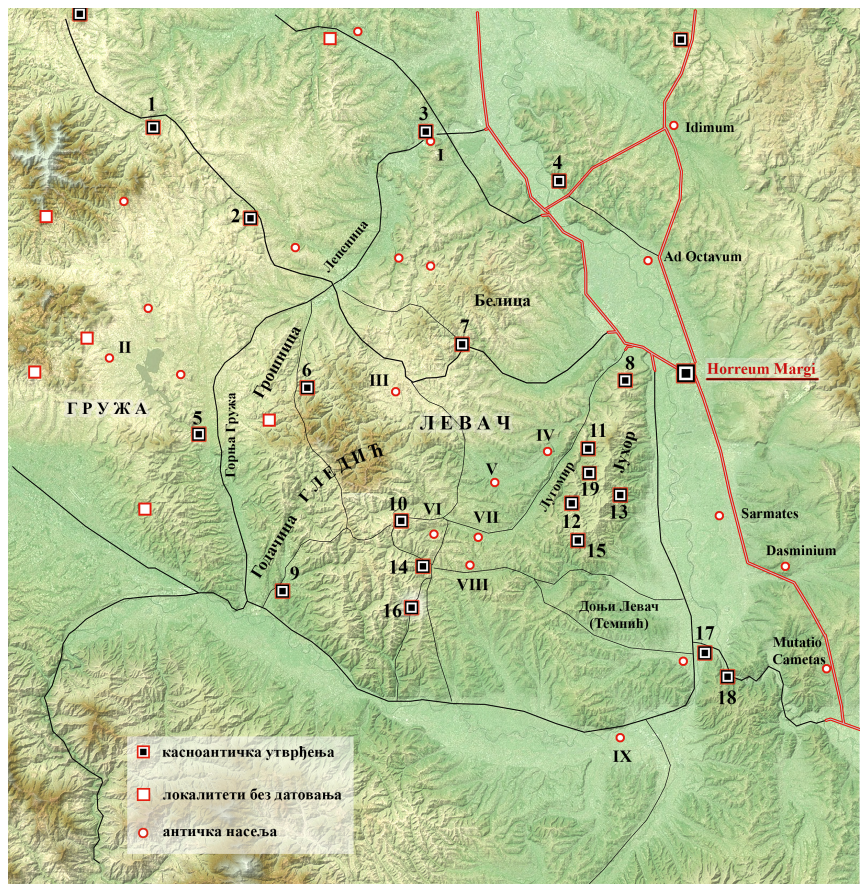
8. Распоред античких низијских насеља (римски бројеви) и касноантичких и рановизантијских тврђава у левачком крају и окружењу. I Бајлочина – Донићко брдо, II Радмиловић, III Рајковић, IV Лоћика, V Течић, VI Доња Сибница, VII Драгово, VIII Лепојевић, IX Читлук – Конопљара; 1) Коћража – Градина, 2) Доње Грбице – Градина, 3) Бајлочина – Градац (Јеринино брдо), 4) Војска – Јеринин град, 5) Пајсијевић – Градина, 6) Грошница – Градина, 7) Старо Село – Јеринин град, 8) Јовац – Градиште, 9) Чукојевац – Градиште, 10) Жујањевац – Горњи град, 11) Драгошевац – Јеринин град, 12) Секурич/Беочић – Јеринин град, 13) Појочац – Момчилов град, 14) Превешћ – Град, 15) Секурич – Градиште – Девојачка стена, 16) Доњи Дубич – Градиште, 17) Маскаре – Бедем, 18) Сталаћ – Укоса, 19) Драгошевац – Мали град (основа Elastic Terrain Map; цртеж В. Здравковић)

8. Spatial distribution of lowland settlements in Antiquity (Roman numerals) and the Late Roman and Early Byzantine fortresses in the region of Levač and its surroundings. I Batočina – Doničko Brdo, II Radmilović, III Ratković, IV Ločika, V Tečić, VI Donja Sibnica, VII Dragovo, VIII Lepojević, IX Čitluk – Konopljara; 1) Kotraž – Gradina, 2) Donje Grbice – Gradina, 3) Batočina – Gradac (Jerinino Brdo), 4) Vojska – Jerinin Grad, 5) Pajsijević – Gradina, 6) Grošnica – Gradina, 7) Staro Selo – Jerinin Grad, 8) Jovac – Gradište, 9) Čukojevac – Gradište, 10) Županjevac – Gornji grad, 11) Dragoševac – Jerinin Grad, 12) Sekurič/Beočić – Jerinin Grad, 13) Potočac – Momčilov Grad, 14) Prevešt – Grad, 15) Sekurič – Gradište – Devojačka Stena, 16) Donji Dubič – Gradište, 17) Maskare – Bedem, 18) Stalac – Ukosa, 19) Dragoševac – Mali Grad (Elastic Terrain Map; drawing V. Zdravković)

НАПОМЕНЕ О ДРУГИМ УТВРЂЕЊИМА

Да би наша анализа била целовитија, неопходно је скренути пажњу и на поједине утврде у окружењу Левча. Поред фортификација са јужног и западног обода те области, по свом значају, али и стању истражености, истиче се Јеринин град у Војсци (сл. 8/4). Вишеслојан локалитет, на коме су јасно утврђене фазе из IV и VI века, смештен је на узвишењу Чукара – Градац (к. 248 m) на улазу у Багрдански теснац, одакле се контролишу кретања долином Велике Мораве.⁸⁰ О значају утврђења сведоче и налази германске керамике, која се у новије време сагледава као траг планског размештаја најамника на важним тачкама одбране царства у VI столећу.⁸¹

Утврђење Градиште у Доњем Дубичу (сл. 8/16)⁸² подигнуто је на источним обронцима Гледићких планина, на брду стрмих падина, чија надморска висина износи 459 m. Сем налаза опека ширине 4–6 cm и уломака грнчарије који се датирају од IV до VI века,⁸³ о хронологији живота на локалитету најбоље говоре налази новца. Обрађено је скоро 40 примерака, који би углавном могли да потичу из оставе. Поред две монете из позног III века, ковања припадају царевима IV столећа, са најпознијим примерцима цара Валентинијана I. Изузетак представља монета искована за Јустина II, која сведочи да је ова неистражена утврда била коришћена и у VI веку.⁸⁴ Остали налази – пре свега фибуле и оружје – такође припадају касноантичком и рановизантијском периоду,⁸⁵ али не могу да се припишу гер-

⁸⁶ Уп. најновију синтезу о германским налазима на висинским локалитетима централног Балкана, уп. Бугарски 2020; в. нап. 62.

⁸⁷ Радисављевић 2019: 351–352.

⁸⁸ Здравковић 2014: 348.

⁸⁹ Утврђење се води и под називом Град, Брмболић 2003: 286; Вулић 2013: cat. no. 78.

⁹⁰ Брмболић 2003: 286, 288.

⁹¹ Бошковић 1956: 94.

⁹² Бошковић 1956: 94, сл. 42.

⁹³ Брмболић 2003: 286, 288, Т. III/8. Скица утврђења се и по облику и по оријентацији разликује од оне из старије публикације (уп. нап. 92), и углавном одговара нашим мерењима.

⁹⁴ Брмболић 2003: 286.

⁹⁵ Отуд је данас уобичајен назив Секурич – Беочић – Јеринин град. Раније се локалитет водио под називима Градска коса „измеђ села Беочина и Секурича“ – Мишковић 1885: 49; Градац код Секурича – Бошковић 1956: 91; Јеринин град – Секурич – Vetnić 1983: 140; и Јеринин град – Беочић – Вулић 2013: cat. no. 76.

⁹⁶ Бошковић 1956: 91, сл. 36. Налазиште је сврстано у попис средњовековних градова.

⁹⁷ Брмболић 2003: 286, Т. III/6.

⁹⁸ Радисављевић, Фостиков 2020: 24, нап. 85.

манској посади.⁸⁶ Дејан Радисављевић је уложио труд да распозна функцију Градишта. Касноантичку утврду је определио као *statio*, тј. путну станицу, која је штитила комуникацију дуж долине Дубичке и Љубостињске реке, али и постројења за прераду руде,⁸⁷ која ипак до сада нису археолошки документована. Исти пут, који је подно Доњег Дубича излазио на западно-равску комуникацију, највероватније низ долину реке Медвеђе, бранило је и утврђење Превешт – Град (сл. 8/14).⁸⁸

У старијој литератури Градиште у Опарићу⁸⁹ било је одређено као касноантичко/рановизантијско⁹⁰ или пак средњовековно.⁹¹ Написано је да су остаци зграда тешко уочљиви и да су мештани „само на једном малом делу (1–2 м.) откопали зидове [који су били] од ломљеног камена а везани белим малтером, [дебљине] око 100 см. [...] Земљиште у обиму градских зидова се обрађује, али нема никаквих налаза.“⁹² На другом месту се такође спомиње ров, као и слабо очувани остаци бедема „од ломљеног камена у кречном малтеру. Према налазима уломака керамике сасвим је извесно претпоставити да је утврђење трајало и у VI веку али и да је подигнуто на темељима утврђења које се може датирати у IV–V век.“⁹³

Наши налази су сасвим другачији. На врху брега (к. 382 m) између узвишења Мастерине и Благодина, јужно од центра села, смештена је праисторијска градина. Неправилно је идуженог облика, оријентације северозапад–југоисток, димензија 150 m x 50 m, а њени грудобрани захватају периметар од 0,50 ha. Грудобрани су прављени од ситнијег ломљеног камена са широком базом ескарпе, добро ослоњене на припремљене терасе дуж линије утврде. Није примећена никаква конструкција над грудобранима, нити остаци античке или средњовековне архитектуре. На појединим местима се уочавају слојеви супструкције грудобрана од лепо ређаног ситнијег камена. Камен је одношен у великој мери, тако да је југоисточна страна ескарпе потпуно уклоњена. Са исте, приступне стране могуће је постојање рова, што одговара Брмболићевом запажању.⁹⁴ У унутрашњости утврђења уочене су јаме од „дивљих копача“. По речима мештана, на градини је било згуре, на неким местима и концентрација керамичких налаза, али и људских костију. Током нашег обиласка прикупљено је само неколико фрагмената атипичне грнчарије и врло ситних комада лепа, док се у јагодинском музеју не чува керамика коју спомиње Марин Брмболић.

Јеринин град између атара Секурича и Беочића (сл. 8/12)⁹⁵ налази се на коси која се спушта са Великог Ветрена. Некада су могли да се разазнају остаци бедема и кула утврђења, елипсоидне форме, као и зидови 15 m широке зграде уз северни бедем. Зидови су били дебљине 1,3 m, грађени од камена с малтером.⁹⁶ Наредна забелешка је мање садржајна, али доноси податак да је, према налазима керамике, утврђење из VI века било подигнуто на темељима старијег, из I–II столећа.⁹⁷ У вези са тим податком с правом је изражена блага сумња,⁹⁸ будући да би тако рана римска насеља пре могла да се очекују на нижим положајима. Радисављевић и Фостиков спомињу „пет вештачки створених тераса“ на западној страни налазишта – источна је

⁹⁹ Радисављевић, Фостиков 2020: 24–25. Марин Брмболић „пет степенстих површина платоа“ смешта у Јеринин град у атару Драгошевца, в. Брмболић 2003: 286. Без обзира на то да ли је неко од аутора направио превид, скренули бисмо пажњу да се масивни земљани „бастиони“ јасно уочавају у дигиталном моделу терена и микро-топографији Горњег градишта у Свињарици крај Царичиног града, тако да се с таквим фортификационим решењима свакако може рачунати у рановизантиском периоду, в. Ivanišević, Bugarški, Stamenković 2019: 306, Figs 5E, 10/2.

¹⁰⁰ Vetnić 1983: 140–142, Т. II/18, 21, III/8, 10, IV/1, 4.

¹⁰¹ Радисављевић, Фостиков 2020: 24–25, нап. 87–90.

¹⁰² Уп. Vetnić 1983: 141, Т. III/8, 10.

¹⁰³ Уп. нпр. различита датовања оставе алата Гамзиград III: Лаловић 1987; Бугарски, Иванишевић 2013: 139, 141; Шпехар, Јацановић 2015: нап. 2.

¹⁰⁴ Здравковић 2014: 348.

¹⁰⁵ Радисављевић, Фостиков 2020: 25.

¹⁰⁶ Иванишевић 1987: 8–9.

¹⁰⁷ Бошковић 1956: 90; Брмболић 2003: 286; Vulić 2013: cat. pos 77, 177, п. 627, 727. Булић Девојачку стену и Градиште води као различите локалитете из Секурича и Пајковца.

¹⁰⁸ Радисављевић, Фостиков 2020: 19–22, нап. 40. Тачну локацију дао је још Јован Мишковић 1885: 53.

¹⁰⁹ Брмболић 2003: 286, нап. 17; Радисављевић, Фостиков 2020: 20. У цитираној напомени Брмболић се позива на рад Вујадина Иванишевића, где се не обрађује тај конкретан налаз већ одговарајући примерак из збирке Народног музеја у Пожаревцу, в. Иванишевић 1988: 93.

¹¹⁰ Завичајни музеј Јагодина, инв. бр. 50_1991; Додић, Грбовић 2009: кат. бр. 111.

била лако приступачна и брањена ровом и кулом, док северну и јужну оивичавају веома стрме падине. Каскаде су заравњене тако да прате природну конфигурацију терена и према ауторима омогућавају претпоставку о постојању гвозденодопске градине.⁹⁹ Иако током последњег обиласка терена нису прикупљени покретни налази, писци су извршили промену датовања случајних налаза копаља и секира – који су својевремено били покљоњени јагодинском музеју, а које је Саво Ветнић приписао пуном средњем веку¹⁰⁰ – тако што су их, уз навођење сличних налаза, временски одредили од IV до краја VI века.¹⁰¹ Нама се чини да би могла да се уважи корекција датовања две секире од укупно шест обрађених налаза.¹⁰² Начелно треба имати на уму да се утилитарни предмети, попут једноставних копаља и секира, тешко могу прецизније датовати без утврђеног контекста, па долази до различитих интерпретација налаза.¹⁰³

Подизање ове утврде могло је да буде у вези с надзором „дугомирског“ пута, који се по оси североисток–југозапад одвајао од долине Велике Мораве ка Левчу. Уз њу и Градиште у Секуричу (сл. 8/15), постојање те комуникације непосредно потврђују Јеринин град у атару Драгошевца (сл. 8/11) и Превешт – Град (сл. 8/14), док је бочна путања долином Каленићке реке водила према Бедему у селу Маскаре (сл. 8/17).¹⁰⁴ Како је Јеринин град између атара Секурича и Беочића заклоњен на релативно ниском положају у односу на окружење (к. 373 m), помишља се и на улогу у контроли рударских и металуршких активности.¹⁰⁵ Ако би се прихватило спуштање хронологије оружја, то би свакако било војно утврђење, али укупна малобројност налаза упућује пре свега на рефугијални карактер. Наше анализе нису показале да позиција утврде пружа добре могућности надзора. Уз то, тврђаве су у доба антике биле подизане управо на заклоњеним местима, невидљивим приликом непријатељских продора – добар пример такве праксе представља Рамошево код Тутина.¹⁰⁶

Друга утврда која се у литератури лоцира у Секуричу је Градиште – Девојачка стена (сл. 8/15).¹⁰⁷ На другим местима, међутим, она се приписује Пајковцу, укључујући и извештај са скорашњих рекогносцирања, иако заправо припада суседној катастарској општини Избеници.¹⁰⁸ Будући да то место, наспрам Секурича, захвата југоисточне обронке Јухора, не улази у ужу зону наше расправе, међутим, осим забуне око локације утврђења постоји још једна. Наиме, међу бројним тамошњим налазима IV–VI века које су објединили из литературе, Радисављевић и Фостиков понављају навод Марина Брмболића да са те утврде потиче и налаз новца цара Јустина II.¹⁰⁹ Тај комад, међутим, потиче са локалитета Селиште – њиве Живомира Миловановића у атару Секурича.¹¹⁰ У питању је полуфолис врсте MIB 70c: 574/5 (сл. 3/5).

Јеринин град у Драгошевцу (сл. 8/11) описан је готово исто као и друга утврда у атару тог села, Мали град (сл. 8/19): налази се на платоу језичастог облика, са три стране заштићена стрмим падинама и са приступне ровом. Исто се датује и керамика са две позиције, у V и VI век, па се претпоставља да су

¹¹¹ Брмболић 2003: 286, Т. II/4, III/5; Радисављевић, Фостиков 2020: 30.

¹¹² Завичајни музеј Јагодина, инв. бр. 659–664.

¹¹³ Ристић 2019: 242–245, сл. 1/7, 13, 14. Локалитет у Ратковићу није картиран. Налазиште Лоћика – Испод гробља обишли су и потписници овог текста, с тим што се у нашој документацији локалитет води као Лоћика – Градина, као и у документацији са ископавања Саве Ветнића 1966. године. Нема сумње у то да је реч о истој позицији, при чему је и датовање хоризоната једнако. У односу на текст колеге Ристића можемо додати да су се 2018. године под кукурузом уочавале зоне лепа. Из Лоћике потиче и солид цара Теодосија II (408–450), в. Додић, Грбовић 2009: кат. бр. 96.

¹¹⁴ *Rekognosciranje sliva Kaleničke reke i toka Lomničke reke 12–26. III 1990: 4.*

¹¹⁵ Завичајни музеј Јагодина, инв. бр. 50_2253–2255; међу неколико неинвентарисаних комада је и најпознији примерак, кован за цара Грацијана.

¹¹⁶ Још једна позиција у долини је довођена у везу са Римљанима: Феликс Каниц је сматрао да је седиште средњовековног властелина било, „као што и народ претпоставља, доле код Жупањевца, на некадашњем римском кастелу“, в. Каниц 1985: 625. Први део наведене тврдње није упитан, међутим, у Доњем граду нема трагова из времена антике, ако се изузме једна Аркадијева монета, в. Бошковић 1956: 93, нап. 18; Рашковић, Тошић 2009: 79; уп. нап. 21.

¹¹⁷ Као изузетак можемо навести заштитна ископавања вишеслојног локалитета Конопљара у Читлуку крај Крушевца (сл. 8/IX), где се циркулација новца такође завршава око 375. године, в. Рашковић 2001. Та ископавања су свој наставак добила 2021. године, услед изградње нове саобраћајнице и у организацији Археолошког института, а руководио им је првоотписани аутор овог чланка. Мање су познати резултати истраживања великог античког насеља у Радмилићу у Грузи (сл. 8/II), такође у ширем окружењу Левча, в. Радовановић 2017: нап. 11; <http://muzej.org.rs/clanci/zbirke/arheoloska-zbirka/anticka-zbirka.html>.

¹¹⁸ Vetnić 1967.

¹¹⁹ Рашковић 2013; уп. нап. 84.

¹²⁰ Бугарски 2021: 247, 251, Figs 6, 10. Копча не припада VI веку, како се погрешно датuje у новијој литератури, уп. Рашковић, Тошић 2009: 76; Радисављевић 2019: 356.

¹²¹ Уп. Милинковић 2015: 19.

ромејске утврде биле подигнуте на темељима античких.¹¹¹ Према нашем увиду, грнчарија из драгошевачког Јерениног града може да се одреди у VI век.¹¹²

ЗАКЉУЧАК

Када расправљамо о касноантичкој и рановизантијској насеобинској матрици, можемо да установимо да су у левачком крају, као и другде у унутрашњости Балкана, та налазишта смештена на узвисинама. Промена у начину коришћења простора уочава се у односу на места римских налаза у овој области. Нови налази античке грнчарије са рекогносцирања одреда потичу са вишеслојних налазишта на низијским локацијама: Лоћика – Испод гробља (сл. 8/IV), Гробље у Доњој Сибници (сл. 8/VI), Ратковић – Ушће Трмчарског потока – Прњавор (сл. 8/III) и Течић – Кућа Милана Томића (сл. 8/V).¹¹³ Исто важи и за налазиште Лепојевић – Доњи лаз на левој обали Каленићке реке, где је раније забележена античка керамика.¹¹⁴ Недавно је из Лепојевића, са позиције Селиште, у Завичајни музеј Јагодина приспело и неколико комада римског новца кованог од средине III до позног IV века;¹¹⁵ можда је реч о истом локалитету (сл. 8/VIII). По свој прилици, у питању су античка села отвореног типа, близу воде.¹¹⁶ Будући да не представљају маркантне целине, попут градова и утврђења, таква налазишта код нас до сада готово да нису била испитивана, а податке о њима добијамо пре свега путем рекогносцирања.¹¹⁷ Њима треба додати и Драгово, у чијем је блиском брдовитом залеђу ископан објекат, подигнут крај извора на падини над Жупањевачком реком, опредељен као митреум (сл. 8/VII). Здање је новцем датовано у време III–IV века, при чему најпозније ковање такође припада цару Грацијану.¹¹⁸

Општа несигурност која је завладала у другој половини IV века, а кулминирала провалом Гота, налагала је и ондашњем становништву Левча да безбедност потражи на скривеним висинским локацијама. Томе у прилог говори датовање налаза са брдских фортификација у том крају, од IV до VI века, а нарочито скупног налаза новца из Доњег Дубича (сл. 8/16),¹¹⁹ иако се мора поновити да су археолошка ископавања, и то ограниченог обима, вршена само у Јеренином граду у Старом Селу (сл. 8/7). Према се већина новца датује до око 375. године, има и нешто познијих ковања. Како је то показала скорашња синтеза, левачки крај је био у зони моравске комуникације, коју су након хунских разарања контролисали Готи, о чему ретко археолошко сведочанство пружа копча из Крушевца,¹²⁰ па стога не чуди изостанак налаза римског новца из друге половине V века. Дакле, процес повлачења на издигнуте положаје, тзв. вертикална миграција, добро се показује на простору Левча, а свој врхунац ће доживети током VI века.¹²¹

Топографске особености подручја и хидролошка ситуација, као и распоред евидентираних фортификација у Левчу и окружењу, оцртавају основне комуникације и њихов стратешки

¹²² Позиција речних кључева пре регулације тока забележена је на Генералштабној карти из 1894. године – Ж5 Јагодина (KR-II-2-X05) – где су приказани двојни меандри испред Багрдана и Војске са остатком „стараче“ (мртваје) код села Домуз-поток (Милошево). Знатно мирнија речна траса Велике Мораве скицирана је на аустријским мапама из 1784. и 1810. године (*Gezeichnete Karte von einem Theil von Servien zwischen Belgrad und Widin, nebst dem Lauf der Donau, dann zwischen Nissa und der Constantinopolitanen Strasse; Charte von Servien, Bosnien und dem grössten Theile von Illyrien: Nach Bisher noch Unbenutzten Aufnahmen Bearbeitet und als Fortsetzung der Charte des Hrn. Lipszky Von Szedlicsna. Kunst und Industrie Comptoir*).

¹²³ Здравковић 2014: 348–349.

¹²⁴ Михаиловић 2006.

¹²⁵ Ђуровић 2019; <http://muzej.org.rs/clanci/zbirke/arheoloska-zbirka/srednjovekovna-zbirka/>.

¹²⁶ <http://muzej.org.rs/clanci/zbirke/arheoloska-zbirka/srednjovekovna-zbirka/>.

значај или учесталост промета. Нарочито се истиче позиција Јерининог града у атару села Војске (сл. 8/4), која може да се објасни уређењем прелаза на Великој Морави и надзирањем те путне везе са главним правцем *Via Militaris*. Прелаз је могао да буде уређен ближе тврђави и у њеном подножју, у сасвим другачијим хидролошким условима, који су владали пре делимичног регулисања изразито немирног корита Велике Мораве, просецањем меандра на потесу Багрданске клисуре крајем прошлог века.¹²² Према картографским изворима из XVIII и XIX века, положај касноантичког утврђења код Војске указује на то да је првобитни прелаз био устројен нешто северније од Багрданског, између некадашњег Домуз потока и Багрдана, дакле, на праволинијској деоници речне трасе између Војске и Радошина. Како је, према Генералштабној карти, прелаз преко Велике Мораве био уређен и код Радошина, могуће је да су постојала два – северни код Радошина и јужнији код Војске, и да су ти одсечци долине били надзирани из Јерининог града, који је с њима био добро повезан путањама преко Чукара.

Да се наслутити да су насеља из разматране области гравитирала војно-административним центрима (Хореум Марги и касније Маскаре – Бедем: сл. 8/17). Троугао главних путних праваца у Левчу – шумадијски (белички), лугомирски и рековачки – чини основу разгранате локалне мреже која је повезивала села и засеоке, искуствено насталим пречицама, пешачким или колским стазама. Те комуникације спајале су и споменуте дистрибутивне центре и рударске погоне Рудника, Космаја и Јухора.¹²³

Уз то, морфолошке и хидролошке одлике краја умногоме су допринеле распореду и хијерархији утврђених места, не само у зони испитивања 2018. године него и по њеном ободу, односно периметру левачког краја који је на западу омеђен долином реке Груже а на северу током Лепенице од њеног састава са Грошницом до ушћа у Велику Мораву, источно од Градца (Јеринино брдо) у Баточини (сл. 8/3). Долина Груже, природна путања која повезује Западну Мораву са Крагујевачком котлином, била је надгледана из више утврђења, од којих су као касноантичка археолошки потврђена два на Гледићким планинама – Градиште у селу Чукојевац (сл. 8/9) близу ушћа Груже у Западну Мораву¹²⁴ и, судећи по опису бедема и коментару керамичких налаза, Градина у Грошници (сл. 8/6).¹²⁵ Трансверзална путања из Груже ка Градини у Грошници водила је преко утврђења у Пајсијевићу на Котленику, Честина и села Ацине Ливаде, али за сада само за зидање неприступачне Градине у Пајсијевићу постоје назнаке датовања у доба касне антике (сл. 8/5).¹²⁶

Као несумњиво војно средиште у области Левча, а можда и административно, показује се моћна тврђава Жупањевац – Горњи град (сл. 8/10). Главна путања западно од те утврде избија близу утврђења у Чукојевцу, док је надлежност касноантичке тврђаве у Грошници на северу Гледићких планина морала да се пружа над целим током реке Грошнице, од изворишта у Гроту испод Црног врха до ушћа у Лепеницу. То може да илуструје однос грошничке тврђаве према жупањевачком Горњем граду, односно хијерархију утврђења, где је, бар по димензија-

¹²⁷ СЛ III 7591.

¹²⁸ Здравковић 2014: 347. Касноантичку Градину у Доњим Грбицама и цркву из Јустинијановог времена подно утврде истраживао је Миленко Богдановић из Народног музеја Крагујевца, док из Котража потиче налаз фибуле из IV века, <http://muzej.org.rs/clanci/zbirke/arheoloska-zbirka/srednjovekovna-zbirka/>.

¹²⁹ За потребе анализа међусобне видљивости подразумевали смо да су бедеми тврђава били просечне висине од 8 m. Користили смо *Google Earth Pro* и *LigoWave Link Calculator*.

¹³⁰ Брмболић 1986; уп. Рашковић 2009: 33; Радисављевић, Фостиков 2020: 12–18.

¹³¹ Дејан Булић ово утврђење води као рановизантиско, Bulić 2013: cat. no. 18, p. 568, иако се у извештају на који се позива не даје такво датовање, већ се на основу прикупљених података од мештана наводи да „Свуд на површини леже комади камена и опеке (римског формата), [...] вероватно [...] остатак античког кастела“, Јовановић 1965: 225, нап. 20, 21.

¹³² Трагом записа Александра Дерока обишли смо Велику Стражевицу, чији је врх за око 20 m нижи од оближњег жупањевачког Горњег града на југу, Дероко 1950: 116–117: в. нап. 21. Током последњих неколико деценија брдо је обрасло у борову шуму, а раније је било под ливадом. Након дугачког и не нарочито стрмог успона, на самом врху учили смо гомилу белог камена, који су мештани донедавно топили у креч. Јован Мишковић 1885: 48 такође помиње кречану. Агломерација је рецентна и сигурно је настала приликом чишћења ливаде. Нису установљени никакви остаци фортификације, нити покретни налази, па може да се одбаци и раније забележен податак, добијен од мештана, да је на Стражевици била једна од три куле између два жупањевачка града, Бошковић 1956: 93. Једино се не би могла искључити могућност да је то место по потреби било коришћено за сигнализацију, што није оставило археолошког трага. Према другом податку, ту је нађена средњовековна стрелица, в. Рашковић, Тошић 2009: 80.

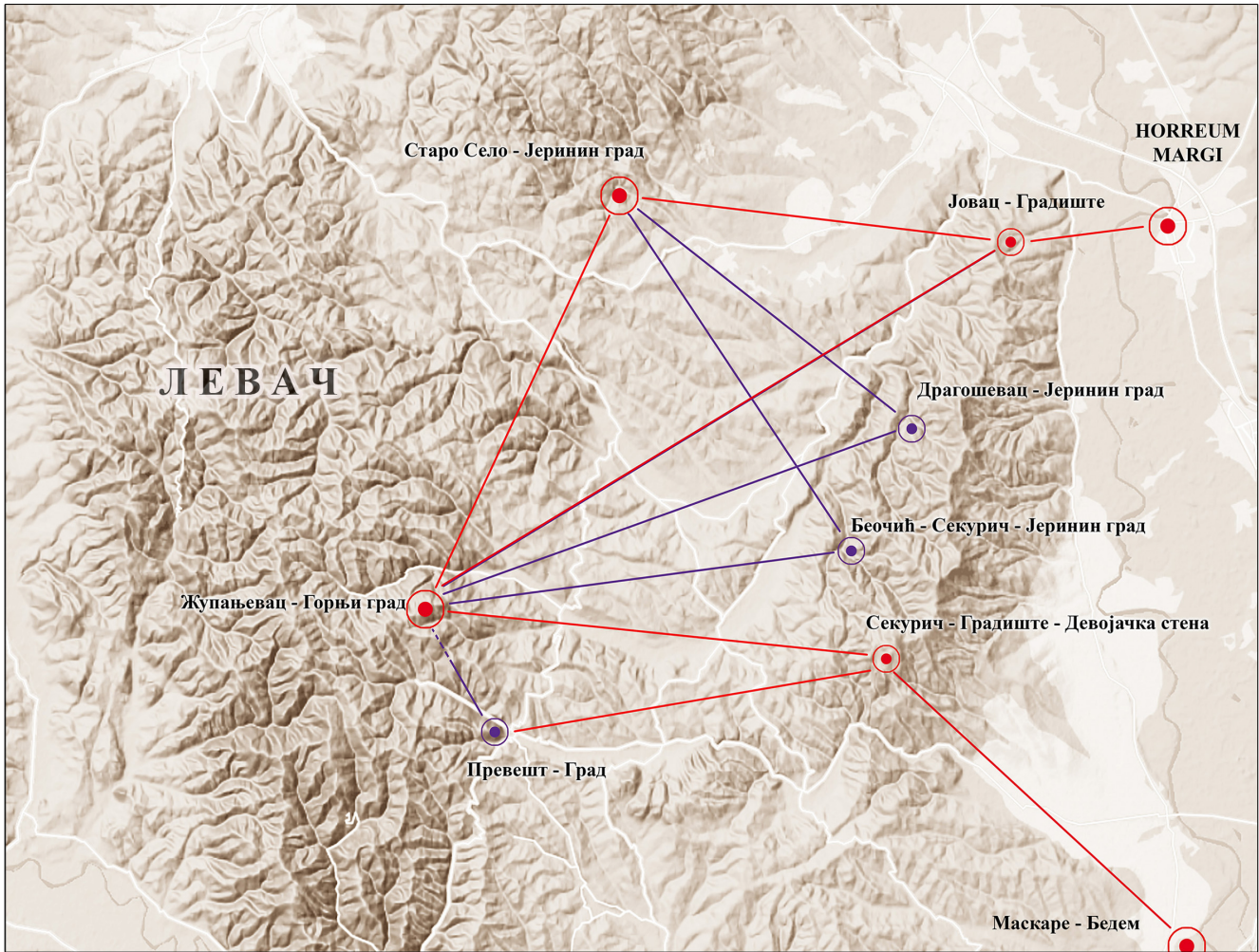
¹³³ О могућностима даљинског визирања в. Wheatley, Gillings 2000: 17–18. За такве анализе рановизантиских утврда код нас, из околине Царичиног града, уп. Ivanišević, Bugarski, Stamenković 2019: 310–312, Fig. 11.

ма и положају, тврђава Жупањевац – Горњи град контролисала и вршила управу над брдско-планинским подручјем Гледића преко ободних тврђава на главним путним правцима – са запада и северозапада преко утврђења у Чукојевцу и у Грошници, а на југу преко утврђења Град у Превешту (сл. 8/14) и Градишта у Доњем Дубичу.

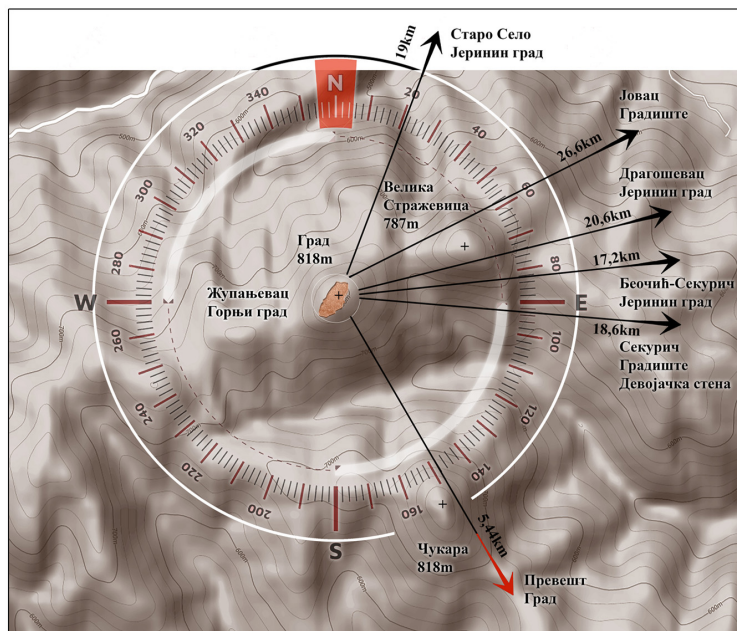
Имајући у виду стратешки значај града на Великој Морави и његову доста рану муниципализацију,¹²⁷ „шумадијски“ пут, који се од Хореум Маргија пружао према рудничким и космајским рудницама, био је најраније трасиран. Као прва на тој траси налази се снажна тврђава Јеринин град у Старом Селу, потом топографски истакнута Градина у Доњим Грбицама (к. 416 m: сл. 8/2) и утврђење у селу Котражи надомак Страгара (сл. 8/1), у зони рудничких рудокопа, од које је пут даље водио до познатог каструма у Стојнику.¹²⁸

У овом кључу битно је расправити о томе како су могле да комуницирају посаде утврђења на ширем простору (сл. 9/1). Намећу се поједини закључци о међусобним односима локалитета на северној страни левачког амфитеатра и њиховој релацији са утврђењима распоређеним дуж тока реке Лугомир, односно јухорских падина. Према нашим просторним анализама,¹²⁹ међусобну визуалну комуникацију нису имала утврђења на северним и западним падинама Јухора, нарочито она повучена дубље и више у планину (Градиште у селу Јовац, Јеринин град у Драгошевцу и Градиште – Девојачка стена у Секуричу: сл. 8/8, 11, 15). Међутим, утврде у Драгошевцу и између Беочића и Секурича биле су планинским путем повезане са једним од најзначајнијих утврђења на Јухору – Момчиловим градом код Поточца (сл. 8/13), који је био делом зидан уз употребу опеке и где су посведочени трагови германског присуства.¹³⁰ Посебно се истиче маркантан положај Градишта у Јовцу (к. 427 m) на североисточним падинама Јухора. Та неистражена тврђава имала је одличан визуални однос и са Хореум Маргијем и са Јерининим градом у Старом Селу и жупањевачким Горњим градом (сл. 9/1), што би значило да је могла да буде у функцији и током IV и у VI столећу.¹³¹

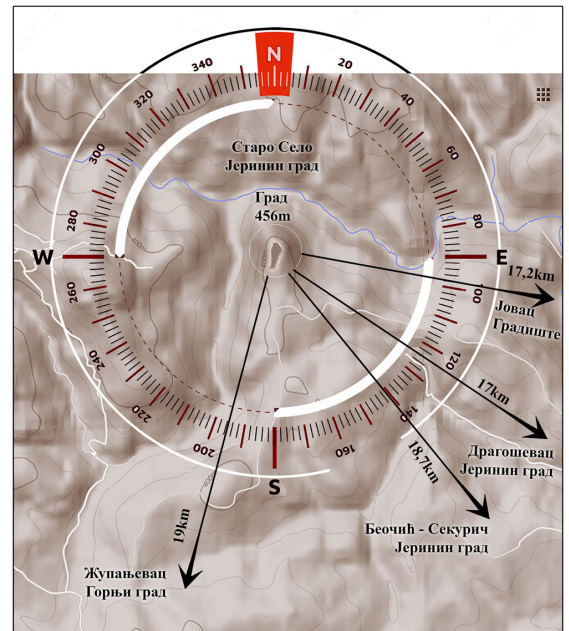
С друге стране, утврђења у Старом Селу и Жупањевцу могла су да одржавају неометану комуникацију са више јухорских тврђава – због већих растојања, пре свега сигнализациону. У зони видљивости фортификације у Старом Селу налазе се утврђења у Јовцу, Драгошевцу и на размеђу Беочића и Секурича (сл. 9/3; 8/12), док се са жупањевачког Горњег града (к. 818 m) опажају сва утврђења на западним падинама Јухора (сл. 9/2), нарочито уколико су у такве сврхе коришћени и оближњи морфолошки маркантни врхови Велика Стражевица (к. 787 m) и Чукара (к. 818 m).¹³² Међусобну сагледљивост двеју великих тврђава пак омета планински превој Кременац (к. 657 m), али је евентуално одашиљање сигнала могло да савлада растојање од 19 km.¹³³ Чукара омета директан надзор утврђења у Превешту са Горњег града у Жупањевцу, али је то утврђење остваривало несметану комуникацију са Градиштем – Девојачком стеном, одакле је удаљено 16 km ваздушном линијом. Поглед са

1

2

3

9. *Анализа могућности визуелне комуникације касноантичких и рановизантијских тврђава у левачком крају и детаљи: Жупањевац – Горњи град и Старо Село – Јеринин град (основа Google Maps, Google Earth Pro, LigoWave Link Calculator; цртеж В. Здравковић)*

9. *Visual contact analysis: the Late Roman and Early Byzantine fortresses in the region of Levač and details: Županjevac – Gornji Grad and Staro Selo – Jerinin Grad (Google Maps, Google Earth Pro, LigoWave Link Calculator; drawing: V. Zdravković)*

¹³⁴ Петровић 1965: 278–279. Нова ископавања вршила је 2018. године екипа Народног музеја Крагујевац, <http://muzej.org.rs/clanci/zbirke/arheoloska-zbirka/srednjovekovna-zbirka/>.

¹³⁵ Уп. нап. 77.

¹³⁶ Ivanišević 2015: 659; Bugarški 2021: 251–252.

¹³⁷ Арсић, Пецикоза, Павловић 2020.

¹³⁸ Уп. Sarantis 2019.

¹³⁹ Град се у VI веку спомиње код Хијерокла, Hierokles, *Synekdemos* 657, 6. Међутим, на досад истраженом простору, сем мало покретних налаза, нема тако датованих целина, уп. Петковић, Тапавички-Илић 2020. Сматрамо да је град у Јустинијановој рестаурацији дијецезе морао бити обновљен макар као снажно контролисана путна постаја са сталним речним прелазом – прикључком на трасу *Via Militaris*. О извесном континуитету, али и важности те комуникације, може сведочити и налаз ромејске копче из средине VII века из Ђуприје, Бугарски 2020а: 61, рис. 4, 5.

¹⁴⁰ Бугар 2014.

Девојачке стене пак сеже до утврде Маскаре – Бедем (сл. 9/1). Из свега би могао да се изведе закључак да је тврђава у Старом Селу са својом зоном надлежности покривала деоницу „шумадијског“ пута од северних обронака Јухора у ширем захвату ка Лођики, Кавадару и Рековцу, док је Горњи град у Жупањевцу вршио контролу над средишњим Левчом, целим Гледићем са Годачицом, као и Лугомиром и делом Темнића, односно доњим Левчом, где је највероватније отпочињао трикт тврђаве у селу Маскаре.

Осим заштите путева и робе – пре свега руде, чији је транспорт често био угрожен разбојничким препадима – тврђаве су могле да врше и улогу административних центара у сасвим неурбанизованој регији, мада за то нема доказа. Тако посматрано, тврђава у Старом Селу је од свог оснивања спроводила надзор над главним путем Космај – Хореум Марги, али и правцима који су се од ње рачвали ка прелазу на Лепеници, те је, могуће, административно контролисала привредне активности у шумовитом, тешко проходном подручју Црног врха (к. 707 m). У контроли простране области североисточног Левча она је, чини се, делила надзор са тврђавом на Јеринином брду код Баточине која је, и поред мале површине, могла да има улогу у управи не само над Лепеничком долином него и питомом Доброводицом. Подробна истраживања утврђења Градац на Јеринином брду обавио је Драгољуб Петровић средином XX века, када је ископавано и пространо насеље са некрополама на суседном, тада још увек постојећем, Донићком брду (сл. 8/1). На Јеринином брду установљено је утврђење са делом бедема и црквом, као и некрополом која је настала након разарања тврђаве. Покретни налази, између осталог и новца цара Јустинијана I, опредељују утврду у доба касне антике и ране Византије, док је насеље постојало и у средњем веку.¹³⁴ Мање фортификације свакако су могле имати и функцију рефугијума, а процењено је да то није био случај са Јерининим градом у Старом Селу.¹³⁵

Несумњиво најснажнију кризу рударења у Првој Мезији изазвао је страховит напад Атилиних Хуна 441. године, у којем су разорени градови на лимесу, а потом установљена „ничија земља“ у појасу од границе до уништеног Наиса. Иако се привредна активност убрзо вратила на Дунав, залеђе лимеса је у великој мери остало опустошено. То се неминовно одразило и на рударске активности и пољопривреду,¹³⁶ која, судећи по исходима археолошких истраживања великог добра Анине, замире још од последњих деценија IV века.¹³⁷ Ситуација се значајно поправила за владе цара Јустинијана у VI веку.¹³⁸ Да опоравак ипак није био потпун сведочи, барем по садашњој археолошкој слици, и степен обнове важног центра Хореум Марги,¹³⁹ већ се покушало с прављењем новог у селу Маскаре крај састава Мораве, чије зидање никад није било завршено.¹⁴⁰

У светлу заштите комуникација, рударења и становништва посматрају се и касноантичка и рановизантијска утврђења Лесковачке котлине. Она су била смештена, слично као и

¹⁴¹ Ivanišević, Stamenković 2014.

¹⁴² Уп. Милинковић 2015: 19–21, 46–48, 258–263, нап. 129, 574. За супротно мишљење в. Curta 2013.

¹⁴³ Различита тумачења рановизан-тијских утврђених налазишта доводе и до контрадикторних одређења: „По типоло-гизацији рановизантијских насеља на терито-рији Србије, коју износи Михаило Милинко-вић, Градиште у Доњем Дубичу би се могло сврстати у категорију утврђеног села [...], које је имало и неоспорну војно-одбрамбену улогу“, Радисављевић 2019: 356.

¹⁴⁴ Рашковић 2016: 286, Т. III/2; Бугарски 2020: 94–95, рис. 5.

¹⁴⁵ Уп. нап. 81, 86.

¹⁴⁶ Уп. Брмболић 2003; Bulić 2013.

¹⁴⁷ Уп. нап. 21, 40, 50, 82, 89, 95, 107, 108, 113. Нап. 107 даје пример где се исто утврђење у једном списку наводи два пута под различитим именима.

¹⁴⁸ Радовановић 2006; в. нап. 6.

¹⁴⁹ Уп. нап. 21, 116, 132.

¹⁵⁰ Понекад се Главеја спомиње као касноантичко – Рашковић, Тошић 2009: 70; или пак средњовековно место – Фостиков 2007: 236, што је, могуће, у вези с давно забележеном народном традицијом да је ту била кула Филипа Маџарина – Милићевић 1876: 181; Бушетић 1903: 496, и постојећим слабије утемељеним претпоставкама: Иако „На терену данас нема никаквих трагова [...] Можда овде треба тражити град Главентин...“, Бошковић 1956: 91, 93. Након сопствених обилазака терена, Александар Ристић у публицистичким текстовима износи боље засновано мишљење да је тамо могла бити гвозденодопска градина, „док чвршћих доказа о млађим фазама живота на овом месту, за сада нема“, <https://levackenovine.com/glaveja-grad-filipa-madzarina/>. И поред наговештаја о постојању зидова у документацији и тврдњама мештана, током три обиласка ове локације нисмо установили остатке било какве архитектуре ни на брду ни у његовом подножју. По врху брда уочавају се овалне депресије са ситним уломцима стене – вероватно је реч о траговима мањег вађења површинске стене и последици рада вегетације. Нашли смо само два уломка праисторијске керамике, док се Главеја води и као место налаза једне средњовековне стрелице, Vetnić 1983: 139, Т. I/5.

¹⁵¹ Уп. нап. 98, 112.

левачка, углавном по њеним рубовима.¹⁴¹ Две групе локалитета не могу шематски да се одреде на начин како већину рановизан-тијских утврда на Балкану посматра Михаило Милинковић – као утврђена села.¹⁴² У области Левча, то свакако не може бити тумачење велике фортификације у жупањевачком Горњем граду или Јерининог града у атару Старог Села.¹⁴³ У том сми-слу, као веома индикативне сагледавамо трагове присуства германских најамника у Јеринином граду у атару Војске, у Момчиловом граду, Укоси крај Маскара (сл. 8/18) у ширем окружењу,¹⁴⁴ али не и у Градишту у Доњем Дубичу.¹⁴⁵

*

Наш преглед је дао нове податке о неколико утврђења у левачком крају и објединио најзначајније старе, уз коментар о коришћењу тог простора у немирна времена која су се протезала од касне антике до VI века. Опремљен је прецизном преглед-ном картом обиђене области са назначеним местима касноан-тичких/рановизантијских утврда, али и старијих античких села на нижим положајима. Нека одраније позната утврђења, попут Горњег града у Жупањевцу, нису забележена у постојећим пре-гледима или у актуелном попису рановизантијских локалите-та.¹⁴⁶ Кроз анализу њиховог распореда и садржаја покушали смо да им одредимо ближу функцију у односу на путне правце и привредне токове. Уз то, од значаја за будуће истраживаче могла би да буду прецизирања појединих података из старије литературе, укључујући саме топониме¹⁴⁷ и одбацивање „исто-ријског извора“ названог *Хроника среза левачког*.¹⁴⁸ Поновимо да је закључено да Велика Стражевица није била утврђење, да Градина у Опарићу не припада касноантичком хоризонту, а највероватније ни Доњи град у селу Жупањевцу,¹⁴⁹ док Главеју код Рековца свакако треба искључити из расправа о насеља-вању у том периоду и касније.¹⁵⁰

Тамо где нема налаза новца и препознатљивих артефаката, већ се суд доноси само на основу уломака керамике, може да дође до различитог рашчитавања хронологије – у нашем слу-чају такве примере представља одређење Јерининог града између Секурича и Беочића и Јерининог града из Драгошевца,¹⁵¹ где не налазимо упориште за датовање пре VI столећа. Кад је реч о покретним археолошким налазима, нарочито су важни раније необјављени предмети из Јерининог града у Старом Селу, који упућују на постојање значајног касноантичког и рановизантијског утврђења, што након обављених ископавања – скоро јединих у овом крају на која можемо да се позовемо – није било валоризовано у довољној мери.

Литература:

- Арсид Р., Пецикоза В., Павловић Н. 2020, *Анине. Житишница Колубаре*, Ваљево.
- Бошковић Ђ., ур., 1956, *Археолошки споменици и налазишћа у Србији II. Централна Србија*, Београд.
- Брмболић М. 1986, *Рановизантијско утврђење на Јухору*, Зборник Народног музеја у Београду XII-1, 199–217.
- Брмболић М. 2003, *Рановизантијска налазишћа у Средњем Поморављу*, Споменица Јована Ковачевића, ур. Р. Бунарџић, Ж. Микић, Београд, 281–291.
- Бугар М. 2014, *Рановизантијска базилика на локалитету Бедем*, Крушевачки зборник 16, 197–214.
- Бугарски И. 2020, *О германских находкама VI века в крепостях, расположенных на возвышенностях Центральных Балкан*, *Stratum plus* 5/2020, 91–98.
- Бугарски И. 2020а, *Пряжка из Врченовацког городища и византијске находки средине и второй половины VII в. из Сербског Поморавља*, *История вещей – история и вещи*, ред. А. М. Обломский, Москва, 59–66.
- Бугарски И., Иванишевић В. 2013, *Остава гвоздених предмета из Рујковца и слични налази са подручја Централног Балкана*, *Старинар* LXIII, 131–152.
- Бушетић Т. М. 1903, *Левач*, Насеља српских земаља II, ур. Ј. Цвијић, Београд, 459–501.
- Ветнић С. 2010, *Цркве и манастири на подручју горњег Великог Поморавља – Изваци из ауторових итеренских дневника са археолошких рекогносцирања горњег Поморавља 1963–2010*, *Јагодина*.
- Вукашиновић В., Милисављевић Д. 2014, *Доњи Дубич*, Београд–Трстеник.
- Гарашанин М., Гарашанин Д. 1951, *Археолошка налазишћа у Србији*, Београд.
- Дероко А. 1950, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд.
- Додић С. 2013, „*Јеринин град*“ у селу Војска код Свилајнца – ископавања у 2012. години, *Шумадијски записи* VII, 63–78.
- Додић С., Грбовић Д. 2009, *Новац у Завичајном музеју Јагодина*, *Јагодина*.
- Дрча С. 1989, *Јеринин град – Белица (Истраживања 1987)*, *Гласник Српског археолошког друштва* 5, 82–86.
- Ђуровић И. 2019, *Археолошка ископавања на локалитету Градина у Грошници код Крагујевца*, Српско археолошко друштво, XLII Скупштина и годишњи скуп, Неготин, 30. мај – 1. јун 2019. године. Програм, извештаји и апстрактти, ур. А. Црнобрња, В. Филиповић, Неготин, 64–65.
- Здравковић В. 2014, *Утврђени власиоски сџан у Жујањецу*, *Власт и моћ*. Властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, ур. С. Мишић, Крушевац, 343–368.
- Иванишевић В. 1987, *Касноантичко утврђење у Рамошеву*, *Новопазарски зборник* 11, 5–12.
- Иванишевић В. 1988, *Византијски новац (491–1092) из збирке Народног музеја у Пожаревцу*, *Нумизматичар* 11, 87–99.
- Јеремић Г. 2020, *Прилог проучавању текстилне производње у Северном Илирику, са освртом на налазе са Градине на Јелици*, *Зборник радова Народног музеја у Чачку* L, 41–49.
- Јеремић М. 2006, *Ојке Царичиног града*, Ниш и Византија IV, ур. М. Ракоција, Ниш, 213–227.
- Јовановић М. 1965, *Археолошка топографија. Археолошка истраживања у 1964 години, Јужноморавска долина од Лейнице до Врања*, *Врањски гласник* I, 217–235.
- Каниц Ф. 1985, *Србија. Земља и сџановништво од римског доба до краја XIX века*, I, Београд.
- Лазаревић В. 2005, *Жујањевац у Левчу (ипрози за историју)*, *Корени* III, 107–115.
- Лаловић А. 1987, *Остава бронзаних и гвоздених предмета из Гамзиграда (Ромулиана)*, *Зборник Историјског музеја Србије* 24, 117–134.
- Милинковић М. 2011, *Прилог проучавању пџв. ранохришћанских иполијелеја у Србији*, Ниш и Византија IX, ур. М. Ракоција, Ниш, 73–84.

- Милинковић М. 2015, *Рановизантиски насеља у Србији и њеном окружењу*, Београд.
- Милинковић М., ур., 2017, *Градина на Јелици. Утврђени центар у Илирику VI века и вишеслојно археолошко налазиште*, Београд–Чачак.
- Милићевић М. Ђ. 1876, *Кнежевина Србија*, Београд.
- Михаиловић Т. 2006, *Сондажна ископавања локалитета Градиште у Чукојевцу код Краљева 2002–2003. године*, Археолошки преглед 1/2003, 39–42.
- Мишковић Ј. 1885, *Топографски речник Јагодинског округа*, Гласник Српског ученог друштва 61, 1–202.
- Мишковић Ј. 1885а, *Крајини опис јагодинског округа*, Гласник Српског ученог друштва 64, 192–224.
- Обрадовић Д. 2004, *Средњовековни градови на тлу Шумадије*, Шумадијски анали 1, 44–74.
- Петковић С., Тапавички-Илић М. 2020, *Касноантичко утврђење Norreum Margi*, Београд.
- Петровић Д. 1965, *Средњовековна некропола на Донићком брду, Градац код Крагујевца*, Старица XIII–XIV/1962–1963, 275–290.
- Радисављевић Д. С. 2019, *Археолошки локалитет Градиште у Доњем Дубичу код Трсћеника*, Баштина 49, 341–368.
- Радисављевић Д., Фостиков А. 2020, *Прилог проучавању Јухора и Подјухора – историјско-географско рекогносцирање*, Тематски зборник Јухорске зоре, ур. Г. Јашовић и др., Својново–Крушевац, 11–34.
- Радовановић Б. 2006, *Хроника среза левачког. Рукопис неизнато аутора из 1955. године*, Корени IV, 1–28.
- Радовановић Б. 2017, *Историја Крагујевца од најстаријих времена до 1944. године*, Крагујевац.
- Рашковић Д. 2001, *Налази из касноантичког периода на локалитету „Конољара“*, Археолошка налазишта Крушевца и околине, ур. Н. Тасић, Е. Радуловић, Крушевац–Београд, 81–107.
- Рашковић Д. 2009, *Археолошки споменици и налазишта на подручју оштинине Варварин*, Крушевачки зборник 13, 9–52.
- Рашковић Д. 2011, *Примери налаза новца на локалитетима рановизантиских утврђења на југу централне Србије*, Ниш и Византија IX, ур. М. Ракоција, Ниш, 171–185.
- Рашковић Д. 2013, *Налаз новца са локалитета Градац у селу Доњи Дубич у Гледићким планинама*, Шумадијски записи VII, 43–62.
- Рашковић Д. 2016, *Налази из рановизантиског и средњовековног периода на налазишту Укоса у Граду Сјалаћу*, Гласник Српског археолошког друштва 32, 285–303.
- Рашковић Д. С. 2021, *Археолошка топографија и историјска географија централног Поморавља у рановизантиском периоду*, Ниш и Византија XIX, ур. М. Ракоција, Ниш, 269–285.
- Рашковић Д., Берић Н. 2002, *Резултати рекогносцирања античких и средњовековних налазишта трсћеничке оштинине и суседних области*, Гласник Српског археолошког друштва 18, 137–156.
- Рашковић Д., Грковић М. 2014, *Археолошка истраживања налазишта „Град“ у Жујањевцу, у Левчу*, Власт и моћ. Властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, ур. С. Мишић, Крушевац, 319–342.
- Рашковић Д., Тошић Г. 2009, *Прилог познавању касноантичких и средњовековних утврђења у околини Каленића*, Манастир Каленић – у сусрет шестој стогодишњици, ур. Ј. Калић, Београд–Крагујевац, 67–90.
- Ристић А. 2015, *Средњовековна жуја Левач у светлу археолошких истраживања*, мастер рад, Филозофски факултет, Београд.
- Ристић А. П. 2019, *Нови археолошки локалитети у Оштини Рековац*, Гласник Српског археолошког друштва 35, 237–256.
- Фостиков А. 2007, *Занатство у Крушевцу и околини у 14. и 15. веку. Прилог проучавању занатства у средњовековној Србији*, Моравска Србија. Историја – култура – уметност, ур. С. Мишић, Крушевац, 231–248.

Шпехар П. Н., Јацановић Д. С. 2015, *Касноантичка осџава алаџа из села Пољане код Пожареваца*, Зборник Народног музеја у Београду XXII–1, 289–317.

*

Antonaras A. Ch. 2019, *Works from the collection of the Museum of Byzantine Culture: The Art of Glass*, Thessaloniki.

Bavant B., Ivanišević V. 2019, *Catalogue des objets des fouilles anciennes*, Caričin Grad IV. Catalogue des objets des fouilles anciennes et autres études, éd. B. Bavant, V. Ivanišević, Rome–Belgrade, 1–298.

Bugariski I. 2021, *Consequences of Hunnic Raids and the Newly-Established Border: An Archaeological Panorama of the Central Balkans (ca. 450–500)*, Attila's Europe? Structural transformation and strategies of success in the European Hun period, eds. Zs. Rácz, G. Szenthe, Budapest, 243–258.

Bulić D. 2013, *The Fortifications of the Late Antiquity and the Early Byzantine Period on the Later Territory of the South-Slavic Principalities, and Their Re-occupation*, T. Živković et al., The World of the Slavs. Studies on the East, West and South Slavs: Civitas, Oppidas, Villas and Archaeological Evidence (7th to 11th Centuries AD), Belgrade, 137–233.

Curta F. 2013, *Horsemen in Forts or Peasants in Villages? Remarks on the Archaeology of Warfare in the 6th to 7th c. Balkans*, War and Warfare in Late Antiquity: Current Perspectives, eds. A. Sarantis, N. Christie, Leiden–Boston, 809–850.

Dolić D., Kalenić M., Lončarević Č., Hadži-Vuković M. 1981, *Osnovna geološka karta SFRJ, Paraćin 1 : 100 000 (K 34–7)*, Beograd.

Hierokles 1939, *Synekdemos. Le Synekdèmos d'Hièroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, éd. E. Honigmann, Brussels.

Ivanišević V. 2015, *The Danubian Limes of the Diocese of Dacia in the 5th Century*, Romania Gothica II. The Frontier World, Romans, Barbarians and Military Culture. Proceedings of the International Conference at the Eötvös Loránd University, Budapest, 1–2 October 2010, ed. T. Vida, Budapest, 653–665.

Ivanišević V., Bugariski I., Stamenković A. 2019, *The Outer Forts of Caričin Grad: Visualisation of Digital Terrain Models and Interpretation*, Starinar LXIX, 297–317.

Ivanišević V., Stamenković S. 2014, *Late Roman Fortifications in the Leskovac Basin in Relation to Urban Centres*, Starinar LXIV, 219–230.

Kanitz F. 1892, *Römische Studien in Serbien; der Donau-Grenzwall, das Strassennetz, die Städte, Castelle, Denkmale, Thermen und Bergwerke zur Römerzeit im Königreiche Serbien*, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe 41, Abh. II, 1–158.

Kovancaliev Z. 2016, *Bone cylindrical objects from Stobi*, Close to the bone: current studies in bone technologies, ed. S. Vitezović, Belgrade, 160–167.

Marković N., Stamenković S. 2016, *Antler workshop in Caričin Grad (Justiniana Prima): reconstruction of the technological process*, Close to the bone: current studies in bone technologies, ed. S. Vitezović, Belgrade, 218–225.

MIB – Hahn W. 1975, *Moneta Imperii Byzantini, Von Justinus II. bis Phocas (565–602)*, II, Wien.

MIBE – Hahn W., Metlich M. A. 2000, *Money of the Incipient Byzantine Empire*, Wien.

Rubright J. 1973 *Lamps from Sirmium in the Museum of Sremska Mitrovica*, Sirmium III, eds. V. Popović, E. L. Ochsenchlager, Beograd, 45–80.

Sarantis A. 2019, *Military Provisioning in the Sixth-Century Balkans*, Journal of Late Antiquity 12/2, 329–379.

Vetnić S. 1967, *Ilinjača, Dragovo, Svetozarevo – antički period – mitrej*, Arheološki preglad 9, 116–118.

Vetnić S. 1983, *Medieval Weapons and Implements Deriving from the Middle Morava Basin*, Balcanoslavica 10, 137–157.

Wheatley D., Gillings M. 2000, *Vision, perception and GIS: developing enriched approaches to the study of archaeological visibility*, Beyond the map: Archaeology and Spatial Technologies, ed. G. Lock, Amsterdam, 1–27.

The paper presents the results of the 2018 surveys of the Levač region in central Serbia, conducted by the associates of the Institute of Archaeology, Belgrade and the Regional Museum of Jagodina. The fortifications of Županjevac – Gornji Grad (Sibnički Grad, elevation 818 m), Prevešt – Grad (elevation 555 m) and Staro Selo – Jerinin Grad (elevation 492 m) were thoroughly re-examined. The previous data on the Late Roman and Early Byzantine sites in this area, which was part of a vast mining district known as the *metalla Moesiae Superioris*, were based mostly on stray finds and reconnaissance data, with the exception of archaeological excavations at Jerinin Grad in Staro Selo. The latest GPS surveys measured the dimensions of the fortifications, the method of construction of the ramparts was confirmed, and new architectural drawings were made. Characteristic archaeological finds were also collected; they are presented here together with some Late Roman and Early Byzantine objects housed in the Regional Museum of Jagodina and private collections. In addition to the numismatic finds, particularly important are up until now unpublished finds from Staro Selo (a shield boss, part of a chandelier, glass, semi-finished products of antler, which speak of the importance of this Late Roman and Early Byzantine fortification and a developed workshop production.

The results of the surveys enabled a re-evaluation of the conclusions of earlier travellers and researchers who had dealt with Levač and the fortifications in its surroundings which, unlike Roman open villages in the lowlands, used to occupy heights. Just like in the wider region, the process of retreating to protected higher-altitude locations began in the second half of the 4th century and was only to intensify in the 6th century, after a hiatus that had followed the Hunnic assaults. Some previously known fortifications, such as Gornji Grad [Upper Town] in Županjevac, were not recorded in the existing lists of the Early Byzantine sites. On the other hand, the earlier attribution of Gradina in Oparić and Donji Grad in Županjevac to the Late Roman horizon is rejected, while there are no traces of settlements at Velika Straževica and Glaveja near Rekovac.

Through the analysis of the fortifications' layout and content, we have proposed an interpretation of their function in relation to the roads and economic flows. The triangle created by the main roads in Levač of that time, the Šumadija (Belica), Rekovac and Lugomir roads, was secured by the fortresses that spread over a well-branched local network which, along with the surrounding fortifications, connected the distribution centres in *Horreum Margi* and, later, in *Maskare* with the mining facilities of the mountains Rudnik, Kosmaj and Juhor. In addition to protection of the roads and goods, especially ore, the fortresses could also play the role of administrative centres in an entirely rural region. Gornji Grad in Županjevac imposes itself as an important centre in the region of Levač. Since its founding, the fortress in Staro Selo overlooked the main road Kosmaj – *Horreum Margi*, as well

as the routes that branched off from it. It is thus fort possible that this fort administratively controlled economic activities in the hardly accessible area of the Crni Vrh. According to the visual contact analysis, performed to study the possibilities of military communication across a wider area, the fortress in Staro Selo with its jurisdiction zone was in charge of the section of the “Šumadija” road that ran from the north slopes of the Juhor towards Rekovac, while Gornji Grad in Županjevac controlled central Levač, Gledić, Lugomir and part of the Temnić area.